Tiziana Terranova, *After the Internet, Digital Networks between Capital and the Common,* MIT Press, 2022.

Μετάφραση
Γιώργος Προδρόμου

Επιμέλεια και διόρθωση
Γιάννης Σιγλίδης

Επιμέλεια έκδοσης
Ilan Manouach

©2023 Τοποβόρος
www.topovoros.gr

Περιεχόμενα

005 Εισαγωγή (2022)

051 Η νέα οικονομία, η χρηματιστικοποίηση και η κοινωνική αναπαραγωγή στην εποχή του Web 2.0 (2009)

077 Η Προσοχή, η οικονομία και ο εγκέφαλος (2012)

107 Τυπικές ψυχοπαθολογίες του γνωσιακού καπιταλισμού (2013)

141 Επίθεση της κόκκινης στοίβας! Οι αλγόριθμοι, το κεφάλαιο και η αυτοματοποίηση των Κοινών (2014)

173 Μια νεομοναδολογία της κοινωνικής παραγωγής (μνήμης) (2016)

211 Πρόλογος για το Project 2501: Η ομιλία μίας τεχνητής νοημοσύνης (2016)

215 Project 2501: Η ομιλία μίας Τεχνητής Νοημοσύνης (2020)

Η νέα οικονομία, η χρηματιστικοποίηση και η κοινωνική αναπαραγωγή στην εποχή του Web 2.0

Στα μέσα της δεκαετίας του 1990 συναντήθηκαν, για πρώτη φορά, το ίντερνετ και το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο – και και για λίγο τουλάχιστον είχαμε πιστέψει ότι το ένα ήταν φτιαγμένο για το άλλο. Από τη μια βλέπαμε ότι το κεφάλαιο μπορούσε πλέον να αξιοποιήσει μια ολοένα και περισσότερο διαθέσιμη ρευστότητα, βρισκόταν σε μια κατάσταση αφθονίας χωρίς να υπάρχει (φαινομενικά) κανένας περιορισμός· από την άλλη ένας καινούργιος οικονομικός τομέας ξεπηδούσε, που έδειχνε ότι μπορούσε να ελέγξει νέες αγορές που επεκτείνονταν ασταμάτητα. Σ'αυτή τη σύντομη χρονική περίοδο, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 μέχρι και την κατάρρευση του χρηματιστηρίου του Nasdaq (το 2001), οι επενδύσεις κεφαλαίων στη (λεγόμενη) ψηφιακή οικονομία κατάφεραν να διαμορφώσουν νέες κουλτούρες εργασίας, που ενσωματώθηκαν σε όλες τις μικροεπιχειρήσεις που προσδιορίζονταν με τον όρο «dot.com». Αυτή ήταν μια εποχή χρυσοθηρίας, όπου σε ένα κλίμα γενικευμένου τζόγου επενδύονταν τεράστιες ποσότητες κεφαλαίου στη νέα γενιά – κυρίως νεαροί, λευκοί άνδρες – που έκανε τότε την εμφάνισή της. Τα ταμεία των εταιρειών, που ασχολούνταν με

την online πώληση προϊόντων και υπηρεσιών, ξεχείλιζαν από λεφτά: κανείς όμως δεν μπορούσε να εγγυηθεί ότι υπήρχε κάποια προοπτική άμεσης κερδοφορίας.[54]

Οι εργασιακές κουλτούρες, που διαμορφώθηκαν στο πρώτο αυτό κύμα ιντερνετικών επιχειρήσεων, δεν έμοιαζαν καθόλου με τις παλιές εταιρικές κουλτούρες. Αυτή η νέα ιντερνετική κουλτούρα οικειοποιήθηκε κάποιες πρακτικές από τα κινήματα αντικουλτούρας (που υπήρξαν καθοριστικές για τη δημιουργία του προσωπικού υπολογιστή, όπως το Homebrew Computer Club) για να *εναντιωθεί* στο κυρίαρχο εργασιακό μοντέλο που *εκπροσωπούσαν* εταιρείες όπως η IBM (ακολουθώντας συγκεκριμένους κανόνες, όπως π.χ. η απαίτηση να ντύνονται όλοι οι εργαζόμενοι με κοστούμι, να «τραγουδάνε» κάθε πρωί τον ύμνο της εταιρείας και να αισθάνονται ότι η επιχείρηση είναι μια μεγάλη, πατριαρχική οικογένεια).[55] Από τη στιγμή που οι entrepreneurs που στελέχωναν τις dot.com επιχειρήσεις επένδυαν χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο στους τομείς που τους ήταν περισσότερο οικείοι, όπως π.χ. τα παιχνίδια ψυχαγωγίας και το gaming γενικότερα, η νέα αυτή κουλτούρα άρχισε να επηρεάζει και την οικονομία της αγοράς. Αυτός ο μετασχηματισμός δεν κατάφερε να τα ρακουνήσει τον κλασικό έμφυλο καταμερισμό εργασίας *τύπου Mad Men* (όπου οι άνδρες ήταν κυρίως υπεύθυνοι για τον προγραμματισμό και οι γυναίκες για το design και τις κοινωνικές σχέσεις)

54. Βλ. John Cassidy, *Dot.con: The Greatest Story Ever Sold*, Νέα Υόρκη, HarperCollins, 2002.
55. Βλ. Fred Turner, *From Counterculture to Cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network and the Rise of Digital Utopianism*, Σικάγο, Chicago University Press, 2008.

από τη στιγμή που οι σεξουαλικές σχέσεις έγιναν περισσότερο άτυπες: η χαλαρή ετεροφυλοφιλία της φοιτητικής ζωής μεταφέρθηκε στον εργασιακό χώρο.[56] Η νέα αυτή παιχνιδιάρικη ατμόσφαιρα, παρ'ότι κατάφερε να περιορίσει την επισημότητα του εργασιακού χώρου, προώθησε παράλληλα νέους καταμερισμούς εργασίας. Για μερικούς εκλεκτούς εργαζόμενους, ο μισθός (ως σταθερό εισόδημα) άρχισε (σιωπηλά και πίσω από κλειστές πόρτες) να ενσωματώνεται σε μετοχές: ο μισθός τους αυξάνεται μέσα από δικαιώματα προαίρεσης αγοράς μετοχών και, φυσικά, όλοι οι υπόλοιποι δεν έχουν καμία πρόσβαση σε αυτό το προνόμιο.

Ο ρυθμός της ψηφιακής εργασίας εντεινόταν όλο και πιο πολύ, σε τέτοιο βαθμό που άρχισε να μοιάζει με βιντεοπαιχνίδι μετασχηματίζοντας τις σχέσεις εξουσίας: δεν οργανώνεται, πλέον, με βάση την τυπική δομή ιεραρχίας, αλλά τις διαστροφικές διαπροσωπικές σχέσεις (ενσαρκώνοντας αυτές τις δυναμικές που τόσο περίτεχνα μας παρουσιάζει η ταινία του Lars Von Trier *Direktøren for det hele* [Το μεγάλο αφεντικό] (2006), που ακολουθεί μια τραυματική και θεατρική αφήγηση για να μας αποκαλύψει ποιο είναι το «πραγματικό πρόσωπο» που κρύβεται πίσω από τον CEO μιας εταιρείας IT. Παράλληλα, οι μισθοί των εργαζομένων στα νέα ψηφιακά μέσα πέφτουν σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με τους μισθούς στα πιο παραδοσιακά μέσα.[57]

56. Για τέτοιου είδους λογοτεχνικές καταγραφές αυτής της εργασιακής κουλτούρας του Σίλικον Βάλλεϊ βλ. Douglas Coupland, *Jpod*, Νέα Υόρκη, Random House, 2006· και για μια πιο ανανεωμένη καταγραφή βλ. Dave Eggers, *The Circle*, Νέα Υόρκη, Vintage Books, 2013.
57. Βλ. *Direktøren for det Hele*, σκην. Lars Von Trier (Nordisk Film, 2006), 1:39:00. Βλ. επίσης Bill Lessard και Steve Baldwin, *Netslaves: True Tales of Working the Web*, Νέα Υόρκη, McGraw Inc, 1999 και

Η πίεση της χρηματιστικοποίησης γέννησε μια νέα σχιζοφρενική εργασιακή κουλτούρα η οποία, όπως σημειώνει ο Andrew Ross, ενσωμάτωσε την άρνηση εργασίας (που συναντάμε ως πολιτικό αίτημα στις προηγούμενες γενιές) μετασχηματίζοντάς τη σε νέους τρόπους εργασίας. Αφομοιώνοντας κάποια κοινωνικά αιτήματα του προηγούμενου κύκλου αγώνα (λιγότερος έλεγχος και αμφισβήτηση της επισημότητας στον τρόπο εργασίας) και τη μορφή της ακαδημαϊκής εργασίας, κατάφερε να διαμορφώσει ένα νέο επιχειρηματικό μοντέλο αυτομόρφωσης και αυτοεκμετάλλευσης των εργαζομένων που σχετικοποιούσε τη διάκριση εργάσιμου και μη-εργάσιμου χρόνου.[58]

Η κατάρρευση του χρηματιστηρίου το 2001 επηρέασε μέχρι και τις τιμές των μετοχών του τεχνολογικού τομέα που πωλούνταν στην αγορά του Nasdaq· η «φούσκα» των dot.com εταιρειών έσκασε, αφήνοντας πίσω της ένα εκκωφαντικό «μπαμ»: ήταν η πολεμική οικονομία που αναδυόταν, στο όνομα της ασφάλειας, εν όψει των τρομοκρατικών επιθέσεων της 11ης Σεπτεμβρίου. Εκείνη τη στιγμή φαινόταν, χωρίς καμία αμφιβολία, ότι η Νέα Οικονομία θα εξαφανιστεί βάναυσα μέσα σε μια μέρα–μαζί με κάθε

από τους ίδιους συγγραφείς, βλ. το επιτυχημένο *Netslaves: Tales of "Surviving" the Great Tech Gold Rush*, Νέα Υόρκη, Allworth Press, 2003.
58. Βλ. Andrew Ross, *No-collar: The Humane Workplace and Its Hidden Cost*, Φιλαδέλφεια, Temple University Press, 2004 και για μια οπτική πάνω στην Ευρωπαϊκή πτυχή αυτής της κουβέντας βλ. Rosalind Gill, *Technobohemians or the New Cybertariat? New Media Work in Amsterdam a Decade after the Web*, Άμστερνταμ: Institute of network cultures, 2007 και για πιο πρόσφατες και αποκαλυπτικές εσωτερικές πληροφορίες για την κοινωνική ζωή που συναντάμε σ'αυτές τις εταιρείες βλ. Katherine Losse, *The Boy Kings: A Journey into the Heart of the Social Network*, Νέα Υόρκη, Free Press, 2012 και Anna Wiener, *Uncanny Valley: A Memoir*, Νέα Υόρκη, Picador, MCD/Farrar, Straus and Giroux, 2021.

οραματισμό που πίστευε ότι αυτές οι νέες μορφές εργασίας και παραγωγής θα επιβιώσουν μόνο και μόνο αν αφήσουμε τη χρηματοπιστωτική ρευστότητα να ρέει χωρίς κανένα περιορισμό. Μήπως, όπως το διατύπωνε εκείνη την περίοδο ο Franco Berardi, η «γενική διάνοια αχρηστεύτηκε» από τη στιγμή που (μετά την 11η Σεπτεμβρίου) επιστρέψαμε σε μια πολεμική οικονομία που είχε ως κεντρικό της άξονα την αστυνομία και την ασφάλεια;[59] Η χρηματιστηριακή κατάρρευση του 2001 δεν σήμανε παρόλα αυτά το τέλος της ψηφιακής οικονομίας, εφόσον κατάφερε να προσαρμοστεί στο καινούργιο περιβάλλον. Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο επενδύθηκε εκ νέου στο ίντερνετ, αλλά σε νέα βάση. Ήδη από το 2004, κάποιοι οργανικοί διανοούμενοι της Σίλικον Βάλλεϊ όπως ο Tim O'Reilly, υποστήριζαν ότι η επιχειρηματικότητα στο ίντερνετ έπρεπε να ξανασχεδιαστεί μετά το 2001. Ανέφερε τις επιχειρήσεις που είχαν επιβιώσει από την κατάρρευση (Google και Amazon) ως νέα μοντέλα, βάσει των οποίων θα μπορούσε να ξαναχτιστεί μια «*νέα νέα οικονομία*» από τα συντρίμμια των dot.com.[60]

Το κεντρικό διακύβευμα της νέας εποχής, σύμφωνα με τον O' Reilly, είναι αν μπορούμε να ακολουθήσουμε τις εταιρείες αυτές που το 2001 δεν κατάφεραν απλά να επιβιώσουν αλλά μάλιστα πήγαν ενάντια στο ρεύμα και αναπτύχθηκαν, αφήνοντας πίσω τους το προηγούμενο οικονομικό μοντέλο. Οι λέξεις-κλειδιά που περιγράφουν τη αυτή νέα ψηφιακή οικονομία είναι: «Κοινωνικό δίκτυο» ή «Web 2.0».

Οι πετυχημένες εταιρείες του Web 2.0 προω-

59. Βλ. Franco Berardi, «Abbandonate le illusioni preparatevi alla lotta», στο *recombinant*, October 10, 2002, http://www.rekombinant.org/.
60. Tim O'Reilly, «What Is Web 2.0: Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software».

θούν στην αγορά νέα λογισμικά που «αξιοποιούν τη συλλογική νόηση» και ελαφριά, εύχρηστα, ευέλικτα μοντέλα προγραμματισμού που λειτουργούν σε όλες τις συσκευές καθώς δεν βασίζονται στους παλιούς «κύκλους ανανέωσης λογισμικού». Το κοινό χαρακτηριστικό που εντοπίζει ο O'Reilly σ'αυτό τον τύπο επιχείρησης είναι ότι χρησιμοποιεί το δίκτυο ως «πλατφόρμα» και αξιοποιεί τα «δεδομένα». Μέρος του Web 2.0 είναι αυτές οι εταιρείες που αργότερα ονομάστηκαν κοινωνικά δίκτυα (Friendster, Facebook, Flickr, Myspace, Second Life, Blogger), αλλά επίσης και εφαρμογές όπως η Google, που ο αλγόριθμός τους μπορεί να αξιοποιεί και να αποσπά αξία από την περιηγητική συμπεριφορά των χρηστ(ρι)ών. Σύμφωνα με τον O'Reilly, από τη στιγμή που αυτές οι εντελώς κοινότυπες πρακτικές (όπως το link ή bookmark, το μοίρασμα υλικού σε ένα μπλογκ, ο σχολιασμός και η τροποποίηση λογισμικού) αποτελούν πλέον την πηγή της αξίας, το επιχειρηματικό αυτό μοντέλο μπορεί να γενικευτεί σε όλη την αγορά.

Ακόμη και η Amazon, που στις αρχές του 2000 φαινόταν ότι αποτελεί, εκ πρώτης όψεως, ένα εκσυγχρονισμένο μοντέλο βιβλιοπωλείου, κατάφερε να επιβιώσει της κατάρρευσης του dot.com επειδή, σύμφωνα με τον O'Reilly, αξιοποίησε ένα μοντέλο σαν αυτό του Web 2.0. Δεν πουλούσε απλώς βιβλία, αλλά δημοσίευε τις κριτικές βιβλίων που έγραφαν οι χρήστ(ρι)ες μέσα από ένα αλγόριθμο που αξιοποιούσε το ιστορικό των αγορών και του προφίλ τους για να «προτείνει» βιβλία σε άλλες χρήστ(ρι)ες.

Οι εταιρείες που κατάφεραν να επιβιώσουν από την κατάρρευση του 2001 μετατράπηκαν σε μοντέλα προς μίμηση, εφόσον κατάφεραν να συνδυάσουν νέες υποδομές λογισμικού που ξεπερνούσαν το παράδειγμα του σταθερού Η/Υ (desktop) αξιοποιώντας τα δεδομένα» και ιδιαίτερα τη «συλλογική νόηση»: την κοινωνική συν-αισθηματική και τεχνολογική εργασία των χρηστ(ρι)ών. Το νέο αυτό «οικονομικό μέτωπο» που προωθούσε η καπιταλιστική καινοτομία απαιτούσε να διαμορφωθεί μια νέα τεχνική σύνθεση της εργασίας, που να περιορίζει τον ρόλο της μισθωτής εργασίας ως μέσο απόσπασης του κεφαλαίου. Το ζητούμενο, πλέον, είναι η «ελεύθερη εργασία» που παράγει ο χρήστης: ποιές εταιρείες θα την προωθήσουν και θα την οργανώσουν πιο αποτελεσματικά.[61] Αυτό που μάθαμε απ'όλη αυτή την ιστορία είναι ότι το κεφάλαιο, πλέον, επενδύει σε αυτές τις εταιρείες που παράγουν υπεραξία μέσα από τη συμμετοχή του χρήστη, δηλαδή από την κοινωνική του ζωή.[62]

Η πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, λοιπόν, ήταν κρίσιμη επειδή συγκρότησε νέους μηχανισμούς (συναρμολόγησης) [assemblages][63] για την απόσπα-

61. Βλ. Terranova, *Network Culture*.

62. Σχετικά με το πως λειτουργούν τα πρωτόκολλα ελέγχου, βλ. Alexander R. Galloway, *Protocol: How Control Exists after Decentralization*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέτη, MIT Press, 2004.

63. [**ΣτΜ**] Παρ'ότι μια απ'τις επικρατέστερες αποδόσεις στα ελληνικά του όρου «assemblage» είναι συναρμολόγημα ή αρμολόγημα, θεωρούμε ότι στο παρόν βιβλίο χρησιμοποιείται με τον πιο γενικό όρο «μηχανισμός συναρμολόγησης». Παράλληλα, ενώ στα τελευταία κεφάλαια του βιβλίου η Terranova ανασκευάζει τη Ντελεζιανή θεωρία (όπου αποδίδεται ως αρμολόγημα), θεωρούμε ότι σε έννοιες, όπως είναι το «assemblage of attention» αναφέρεται περισσότερο σε μηχανισμούς που υπολογίζουν πόση από την προσοχή μας παρέχουμε ή/και εστιάζουμε προς «κάτι», οι οποίοι συναρμολογούν αυτή τη μέτρηση ακολουθώντας τα ψηφιακά (και άλλα) ίχνη μας. Επομένως, το αποδίδουμε ως «μηχανισμός (συναρμολόγησης)», απόφαση που διευκολύνει στα επόμενα κεφάλαια να αποδίδεται ως «μηχανισμός (συναρμολόγησης και μέτρησης)», υπό την έννοια ότι υπολογίζει τον βαθμό και την ένταση εστίασης της προσοχής μας σε «κάτι».

ση της αξίας. Σε αρκετές περιπτώσεις, η υπεραξία αντλούνταν μειώνοντας το κόστος της εργασίας και μεταθέτοντας το βάρος στον χρήστη, που πλέον μετατρέπεται σε ένα νέο είδος εξωτερικού συνεργάτη (όπως, για παράδειγμα, στη διαχείριση διαφόρων ψηφιακών «κοινοτήτων» ή στο beta-testing νέων προγραμμάτων ή μέσα από τη δημιουργία νέου υλικού) δίνοντάς του σαν αντάλλαγμα, ελεύθερη πρόσβαση.[64] Έτσι, πρωταρχικό πρόβλημα (και πρωταρχική πηγή πλούτου) για ένα κοινωνικό δίκτυο παραμένει η κοινωνική συνεργασία, η οποία χαρακτηρίζεται από διαφορετικές κλίμακες που δομούνται ανάλογα με το βαθμό της κοινωνικής εμπλοκής και δραστηριότητας, όπου στο πιο απλό επίπεδο αυτής της κλίμακας είναι η απλώς αθροιστική πράξη του «κάνω κλικ» σε μια ιστοσελίδα ή η αναζήτηση υλικού (εικόνα, βίντεο κ.λπ.) και το πιο σύνθετο επίπεδο είναι η παραγωγή λογισμικού ανοικτού κώδικα.[65] Ύστερα από την κατάρρευση βλέπουμε να αναπτύσσεται ένα κύμα χρηματιστικοποίησης, με επενδύσεις που συγκεντρώνονται σε εταιρείες που μπορούν να αξιοποιούν και να εξαργυρώνουν σε χρήμα τη μαζική συμμετοχή των χρηστ(ρι)ών, δηλαδή, αυτό που οι Μαρξίστ(ρι)ες αποκαλούν «κοινωνική συνεργασία».

64. Σχετικά με την ανάλυση της συμμετοχικής ιντερνετικής κουλτούρας και τις σχέσεις των χρηστ(ρι)ών με τη βιομηχανία των μίντια, βλ. Henry Jenkins, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, Νέα Υόρκη, NYU Press, 2006.

65. Βλ. Benkler, *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*, Νιού Χέβεν, Yale University Press, 2008. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική της έννοιας του «αόρατου χεριού» ως εναρμονιστή των αγορών: Maurizio Lazzarato, *Puissances de l'invention. La Psychologie économique de Gabriel Tarde contre l'économie politique*, Παρίσι, Les empêcheurs de penser en rond, 2002.

Η χρηματιστικοποίηση και το ελάττωμα του ίντερνετ

Την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, φάνηκε πολύ γρήγορα ότι η ανάδυση της «συμμετοχικότητας του χρήστη» δεν αποτελούσε απλά μια νέα εκδήλωση της εταιρικής επιθετικότητας αυτών των επιχειρήσεων του ίντερνετ που κατάφεραν να προσελκύσουν ξανά όσους επενδυτές είχαν τρομάξει το 2001: ήταν μια απειλή απέναντι στο ίδιο το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Το 2008, ενόσω η οικονομία του ίντερνετ προσπαθούσε να αναρρώσει από την πρώτη αυτή ύφεση, μια καινούργια, ακόμα μεγαλύτερη και πιο συστημική, χρηματοπιστωτική κρίση χτύπησε την οικονομία στο σύνολό της – διαλύοντας ανθρώπινες ζωές και προκαλώντας μια πραγματική κρίση αξιοπιστίας της καπιταλιστικής οικονομίας. Ενώ ξεκίνησε από την (λεγόμενη) αγορά υψηλού κινδύνου, αυτή η κρίση εξάλειψε δισεκατομμύρια δολάρια. Σύμφωνα με κάποιες εκτιμήσεις, το ίντερνετ ήταν η αιτία αυτής της κρίσης – και ειδικότερα, το καινούργιο αυτό κοινωνικό ίντερνετ (το Web 2.0).

Τον Οκτώβρη του 2008, ένα άρθρο γνώμης στο *Newsweek* υπογεγραμμένο από τον Paul Kedrosky με τίτλο «Πως προκλήθηκε η πρώτη καταστροφή στην εποχή του ίντερνετ», εστίαζε την ανάλυσή του στο Web 2.0, κατηγορώντας το για αυτή την καταστροφή.[66] Το άρθρο εξαπέλυε επίθεση ενάντια στον πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Τράπεζας των ΗΠΑ[67] Alan Greenspan, ο οποίος, πριν από την

66. Paul Kedrosky, «The First Disaster of the Internet Age», *Newsweek*, October 27, 2008.

67. [**ΣτΜ**] US Federal Reserve. Ο Alan Greenspan διετέλεσε πρόε-

κρίση των dot.com του 2001, υποστήριζε ότι το ίντερνετ οδήγησε σε ένα θετικό μετασχηματισμό της χρηματοπιστωτικής οικονομίας, «αναδιανέμοντας το πιθανό ρίσκο» μέσω «της δημιουργίας, της αξιολόγησης και της ανταλλαγής περίπλοκων χρηματοπιστωτικών προϊόντων σε παγκόσμια κλίμακα».[68] Ο Kedrosky κατηγορούσε τον Greenspan για το ότι δεν κατάφερε να προβλέψει το ότι η αποσύνθεση και ανασύνθεση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων (όπως είναι τα διάσημα προϊόντα υψηλού ρίσκου) θα οδηγούσε σε προβλήματα στον τρόπο αξιολόγησης των τίτλων και θα ωθούσε την αγορά στην αναζήτηση ρευστού (χρήματος) χωρίς να υπάρχει καμία λογική εκτίμηση και πρόβλεψη, πυροδοτώντας την επόμενη κρίση δανεισμού. Ο Kedrosky συμφωνεί με την άποψη ότι το ίντερνετ μειώνει το κόστος των συναλλαγών, αλλά παράλληλα υποστηρίζει ότι μολύνει το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο μέσα από ένα νέο τύπο κοινωνικότητας, που προάγεται από το Web 2.0 και λειτουργεί δημιουργώντας κοινωνικές ψηφιακές φούσκες (τύπου echo chambers) που αποτελούνται από ανθρώπους που μοιράζονται τις ίδιες ιδέες και αξίες.[69] Μέσα σ'αυτές, σύμφωνα με το άρθρο του *Newsweek*, διαμορφώνεται ο χώρος συνάντησης «των δημιουργών που παράγουν τα νέα εξωτικά προϊόντα αυτής της δευτερογενούς αγοράς που αποτελείται από 668 τρισεκατομμύρια δολάρια [και όχι δεν είναι τυπογραφικό λάθος]».[70]

δρος από το 1987 ως το 2006.

68. Kedrosky, «The First Disaster of the Internet Age».

69. Βλ. Geert Lovink, «Blogging, the Nihilist Impulse», *Eurozine*, 2 Ιανουαρίου 2007, https://www.eurozine.com/blogging-the-nihilist- impulse/.

70. Kedroksy, «The First Disaster of the Internet Age».

Το ίντερνετ, αντί να καθιστά τις αγορές πιο δημοκρατικές και διαφανείς, κατηγορείται ότι έχει δημιουργήσει μια «ομίχλη από δεδομένα»· οι εξυπνάκηδες της Wall Street την εκμεταλλεύονται και κρύβονται μέσα σε αυτή την «ομίχλη» λες και παίζουν σε κάποιο βιντεοπαιχνίδι, γεγονός που εκτροχίασε την παγκόσμια οικονομία. Εάν η χρηματοπιστωτική κρίση του dot.com ήταν τελικά απλά μια εφηβική κρίση του ίντερνετ, τότε το 2008, για τον Kedrosky, ήταν «η πρώτη χρηματοπιστωτική κρίση στην ενήλική του ζωή: μια κρίση που προκλήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τις στενά συνδεδεμένες τεχνολογίες που εξυπηρετούν τόσο το χρηματοπιστωτικό σύστημα όσο και την κοινωνία στο σύνολό της».[71] Θεωρείται λοιπόν ότι, οι επενδυτές στο ίντερνετ, δεν λειτουργούν βάσει μίας «ενδογενούς ορθολογικότητας» εφόσον αδυνατούν να εκτιμήσουν σωστά τη διακύμανση της εμπορικής αξίας. Στο ίντερνετ η αγοραπωλησία μετοχών γίνεται πανεύκολα και γι'αυτό τον λόγο ο αριθμός των συναλλαγών που δεν είναι ανιχνεύσιμες αυξάνεται κατακόρυφα, με αποτέλεσμα οι αγορές να γίνονται ασταθείς.

Όπως σημειώνει η Karin Knorr Cetina, ερευνήτρια κοινωνιολογίας στον τομέα της οικονομίας, από τη στιγμή που αλληλεπιδρούμε με τις οθόνες με αρκετά διαφορετικό τρόπο απ'ότι στο παρελθόν οι χρηματοπιστωτικές αγορές γνώρισαν ραγδαίες αλλαγές στον τρόπο λειτουργίας τους και αυτή είναι μια μεταβολή που συνέβη αρκετά χρόνια πριν το μαζικό χρηματοπιστωτικό εμπόριο μέσω του ίντερνετ· γι'αυτόν ακριβώς τον λόγο αυτή η μορφή εμπορίου διαφέρει ριζικά από πιο παλιά μοντέλα αγορών, δεδομένου ότι διέπονταν, ανθρωπολογικά,

71. Kedrosky, «The First Disaster of the Internet Age».

από αρχές όπως το «δώρο», όμως διαφέρει εξίσου και από τις αγορές που παράγουν αγαθά με σκοπό την καταναλωτική τους προώθηση.[72] Όπως γράφει η Cetina, οι χρηματοπιστωτικές αγορές έγιναν «πλήρως ορατές στις οθόνες μας – ως μια ολότητα που αποτελείται από επιμέρους κομμάτια, αποτέλεσμα το πλαίσιο λειτουργίας τους να αλλάζει και να αντικαθίσταται με πολύ γρήγορους ρυθμούς»· επομένως, έχουμε πολύ πιο εύκολη πρόσβαση σ'αυτές, χρησιμοποιώντας μια σειρά από περίπλοκα οικονομικά εργαλεία που βρίσκονται στη διάθεσή μας. Συνεχίζοντας, υποστηρίζει ότι οι χρηματοπιστωτικές αγορές προϋποθέτουν την ύπαρξη μιας «παγκόσμιας διυποκειμενικότητας· η οποία διαμορφώνεται από την αυθόρμητη πρόσβαση που έχουμε – ως συμμετέχοντες – σε αυτές τις αγορές μέσω της οθόνης: μας παρουσιάζονται με αμεσότητα, συγχρονικότητα και σε ένα χρονικό συνεχές.[73]

Σύμφωνα με τον Kedrosky, από τη στιγμή που αυτή η παγκόσμια δι-υποκειμενικότητα – που υπάρχει μέσω της οθόνης του υπολογιστή – εξαρτάται πλήρως από το ίντερνετ, άρχισε να δημιουργείται ένα «υπόγειο και παράλληλο τραπεζικό σύστημα», όπου το 2007, μεγάλωσε σε τέτοιο βαθμό, φτάνοντας σε μέγεθος το παραδοσιακό τραπεζικό σύστημα. Η οικονομία αυτή άρχισε να υπάγεται στην εξουσία των influencer και άρχισε να αφομοιώνεται

72. Βλ. Karin Knorr Cetina, «The Market» στο «Problematizing Global Knowledge», ειδική έκδοση, *Theory, Culture and Society*, 23, no. 2-3, Μάιος 2006, σελ. 551-556, και Karin Knorr Cetina, Urs Bruegger, «The Market as an Object of Attachment: Exploring Postsocial Relations in Financial Markets», *Canadian Journal of Sociology*, 25, no. 2, 2000, σελ. 141-168.

73. Knorr Cetina, «The Market» στο *Problematizing Global Knowledge*, σελ. 551.

πλήρως στην κουλτούρα των κοινωνικών δικτύων, καθορίζοντας ένα πλαίσιο όπου οι οικονομικές συναλλαγές διεκπεραιώνονταν μέσα από εφαρμογές instant messaging. Για το περιοδικό *Newsweek*, το ίντερνετ πολλαπλασίασε σε αριθμό τις «εφευρέσεις» που λάμβαναν χώρα στον χρηματοπιστωτικό τομέα, όπως είναι π.χ. τα χρηματοπιστωτικά παράγωγα, τα οποία θεωρούνται πως είναι κάτι «ανάμεσα σε κουτσομπολιό και σε βιντεοπαιχνίδια. Μια εντελώς επουσιώδης συζήτηση σε ένα τσατ, μπορεί πολύ εύκολα να μετατραπεί τεχνικά σε μία εμπορική συναλλαγή. Όλα έχουν ισοπεδωθεί, κάνουμε μια κουβέντα για τον καιρό και παράλληλα κλείνουμε μια σύμβαση ανταλλαγής για 100 εκατομμύρια δολάρια. Πώς λειτουργεί τελικά όλο αυτό το σύστημα: όλες οι συναλλαγές μοιάζουν να είναι ίδιες, όλες συνοδεύονται με ένα χαρούμενο emoji».[74]

Ο Kedrosky ολοκληρώνει το επιχείρημά του υποστηρίζοντας ότι πρέπει να επιλύσουμε με τεχνολογικά μέσα αυτό το πρόβλημα, μειώνοντας στο ελάχιστο τις κοινωνικές μας επαφές στο πλαίσιο της χρηματοπιστωτικής οικονομίας: προτείνει να δημιουργηθούν καινούργια σημεία διεπαφής στα κοινωνικά δίκτυα, όπως π.χ. ένας οικονομικός πίνακας ελέγχου τύπου dashboard, ένας κύκλος χωρισμένος σε τέσσερα μέρη που να μπορεί να υπολογίζει την αλληλεπίδρασή μας χρησιμοποιώντας διαφορετικά χρώματα ως ενδείξεις, όπου θα μετράει με τη μέθοδο της αυτοαξιολόγησης τις χρηματοπιστωτικές αγορές (είναι αρκετά ενδιαφέρον το ότι αυτή η πρόταση μοιάζει με το «σύστημα έκτακτης ανάγκης» που προώθησε η κυβέρνηση

74. Βλ. Kredosky, «The First Disaster of the Internet Age».

Μπους προκειμένου να προειδοποιεί τον πληθυσμό για τρομοκρατικές επιθέσεις).[75] Εν ολίγοις, αυτό που προτείνει είναι ένα καινούργιο χρηματοπιστωτικό πρωτόκολλο για τη λειτουργία των δικτύων που θα μπορεί να διαχωρίζει τον ορθολογικό οικονομικό παράγοντα από την ανορθολογικά μιμητική κοινωνικότητα των κοινωνικών δικτύων.

Αυτή η πρόταση (για τη δημιουργία ενός «οικονομικού πίνακα ελέγχου τύπου dashboard» για τα δίκτυα) αποτελεί παράδειγμα αυτής της επιθυμίας ελέγχου και πειθάρχησης των μαζικών χρηματοπιστωτικών συναλλαγών, με το να τις καθιστά διαφανείς μέσα από μια τεχνολογική διαμεσολάβηση με σκοπό να αποτραπεί η συνάντηση των κοινωνικών δικτύων (των bloggers, του Facebook, του MSN, του MySpace) και του χρηματοπιστωτικού τομέα, καθώς θεωρείται επικίνδυνη. Η χρηματοπιστωτική αγορά 2.0, σύμφωνα με τις αναφορές του Τύπου και της τηλεόρασης, θεωρείται εντελώς ευάλωτη απέναντι στα κοινωνικά συναισθήματα του φόβου, του άγχους και του πανικού. Τα σήματα που εκπέμπουν οι οικονομικοί δείκτες, οι δηλώσεις των πολιτικών και οι συμπεριφορές των καταναλωτ(ρι)ών ευνοούν τις αγελαίες αντιδράσεις. Στον βαθμό που θεωρείται ότι η «ουσία» της αγοράς συγκροτείται με τον ίδιο τρόπο που διαμορφώνεται και η κοινή γνώμη, η λογική της τεχνοεπιλυσιμότητας[76]

75. Για το χρωματικό σύστημα συναγερμού που εισήγαγε η διοίκηση του Μπους, ως μέρος της νεο-συντηρητικής κυβερνησιμότητας που προώθησε, βλ. Brian Massumi, «Fear (The Spectrum Said)» στο «02. Compléments bibliographiques» *Multitudes* 23, Χειμώνας 2005-2006, https://www.multitudes.net/Fear-The-spectrum-said/.

76. [**ΣτΜ**] Στα αγγλικά techno-solution, αναφέρεται στη λογική του techno-solutionism, δηλαδή στη θέση που προτείνει πως κάθε κοινωνικό πρόβλημα-και ιδίως αυτά που σχετίζονται πιο άμεσα με την τεχνολογία-μπορεί να επιλυθεί εάν εισάγουμε νέες τεχνολογίες για να διαμεσολαβούν τις σχέσεις μας.

υποδεικνύει ότι πρέπει να διαχωρίσουμε τους επενδυτές από την αγορά-εάν αποτελεί έναν κοινωνικό μηχανισμό (συναρμολόγησης)-μέσα από στατιστικές αναλύσεις δεδομένων, οι οποίες μπορούν να ανασυγκροτήσουν τα πολυάριθμα σήματα των αγορών, δηλαδή τις εντυπώσεις, τις αισθήσεις και τα συν-αισθήματα, σε ένα συνολικά πιο αντικειμενικό και κατανοητό νόημα.

Το «κατανοητό αυτό νόημα» αποτελεί την ιδανική προσδοκία κάθε οικονομετρικού μοντέλου και προσομοίωσης: το ακριβώς αντίθετο από αυτό που εκπροσωπεί η ευεπηρέαστη κοινωνική συν-αισθηματικότητα του οικονομικού επενδυτή στο Web 2.0. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 2000, η χρηματοπιστωτική αντικειμενικότητα ταυτιζόταν με τους «διαχειριστές ρίσκου», μια εξειδικευμένη ομάδα χρηματοπιστωτικών επενδυτών που λόγω των τεχνικών τους δεξιοτήτων πληρώνονταν καλύτερα από κάθε άλλη απλή επενδύτρια. Το νέο αυτό είδος χρηματοπιστωτικών εμπειρογνωμόνων αποτελούνταν συνήθως από μαθηματικούς ή φυσικούς που προέρχονταν από το πρώην Σοβιετικό μπλοκ ή την Ινδία, οι οποίοι εφάρμοζαν στατιστικά μοντέλα και στοχαστικές προσομοιώσεις στις χρηματοπιστωτικές αγορές, πρακτικές που γνώριζαν από την προηγούμενη επαγγελματική τους εμπειρία.[77] Ένα

77. Για ένα παράδειγμα που δείχνει αυτή τη μορφή εμπειρικο-μαθηματικής έρευνας της συμπεριφοράς «κοπαδιού» των χρηματοπιστωτικών επενδυτ(ρι)ών το οποίο σκοπεύει να προτείνει καλύτερα μοντέλα, βλ. Fabrizio Lillo, Esteban Moro, Gabriella Vaglica and Rosario N. Mantenga, «Specialization and Herding Behaviour of Trading Firms in a Financial Market», *New Journal of Physics*, 10 (2008), https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1367-2630/10/ 4/043019.

από τα πιο διάσημα μοντέλα είναι, για παράδειγμα, το μοντέλο των Black-Scholes που επιδιώκει να προβλέψει τη μελλοντική απόδοση των χρηματοπιστωτικών προϊόντων, ή επίσης η μέθοδος προσομοίωσης Monte Carlo, που αναλύει ο Nassim Nicholas Taleb (ένας Λιβανέζος καθηγητής της «επιστήμης της αβεβαιότητας» στο Πανεπιστήμιο της Μασσαχουσέττης (Amherst) και ιδιαίτερα επιτυχημένος «διαχειριστής ρίσκου» στη Wall Street) στο βιβλίο του *Fooled by Randomness: The Hidden Role of Chance in Life and in the Markets* (2004).[78] Το μοντέλο του Monte Carlo, που είχε αρχικά αναπτυχθεί από φυσικούς σε μια έρευνα που έκαναν στο Λος Αλάμος εξετάζοντας τις αλυσιδωτές αντιδράσεις των ατόμων, χρησιμοποιείται συνήθως για τη χρονική προσομοίωση ολόκληρων συμπεριφορικών σεναρίων, καθορίζοντας μια σειρά από «τροχιές εξέλιξης» που μπορεί να ακολουθηθούν εντός ενός χώρου φάσης προβλέποντας τις πιθανές μεταβολές που μπορεί να προκύψουν στην αγορά λόγω της υψηλής αστάθειας των τιμών.[79]

Εμπνευσμένος από την έρευνα του οικονομολόγου Robert Shiller, συγγραφέα του *Irrational Exuberance* (2000) που έγινε διάσημος για την κριτική που άσκησε στα «μοντέλα απόδοσης των

78. Βλ. Nassim Nicholas Taleb, *Fooled by Randomness: The Hidden Role of Chance in Life and Markets*, Λονδίνο, Penguin, 2004.
79. Για μια καταγραφή της ιστορίας σχετικά με το πως χρησιμοποιείται ο προσομοιωτής τύπου Monte Carlo στην κοινότητα των πυρηνικών φυσικών, βλ. Peter Galison, *How Experiments End*, Σικάγο, University of Chicago Press, 1987.

αγορών»[80,81] που ήταν σε ισχύ στις αρχές της δεκαετίας του '80, ο Taleb δεν σχετίζει τις τάσεις που ακολουθούν οι τιμές (οι διαβαθμίσεις στις τάσεις των τιμών σε προσομοιώσεις όπως αυτή του Monte Carlo) μονάχα με στατιστικούς και φυσικούς παράγοντες, αλλά βάζει στην εξίσωση τον τρόπο συμπεριφοράς, όπως επίσης και τις αντιδράσεις των επενδυτών. Οι προσομοιώσεις αυτές επιδιώκουν να προβλέψουν τη συμπεριφορά των μηχανισμών (συναρμολόγησης), όπως είναι π.χ. οι χρηματοπιστωτικές αγορές, εξετάζοντας διάφορες μεταβλητές και ερευνώντας αυτές τις κουλτούρες που στην πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα έπαιζαν σημαντικό ρόλο για τα κοινωνικά δίκτυα: την κουλτούρα της άμεσης ανταλλαγής μηνυμάτων τύπου MSN, τις κουλτούρες στα πεδία των μαθηματικών και της φυσικής που ασχολούνταν με την παροχή οικονομικών συμβουλών και, ακόμα, την κουλτούρα των χρηματοπιστωτικών επενδυτών που δρούσαν στις παγκόσμιες πόλεις όπως το Λονδίνο, η Νέα Υόρκη και το Τόκιο.[82] Επομένως, η φυσιολογία των χρηματοπιστωτι-

80. [**ΣτΜ**] Στα αγγλικά η έννοια είναι «efficient market model» και αναφέρεται στην «efficient market theory». Αυτή η τάση της (οικονομικής) θεωρίας, σύμφωνα με τον Shiller, υποστηρίζει ότι οι τιμές των επενδυτικών αγαθών καθορίζονται με ακρίβεια, εφόσον οι αγορές αξιοποιούν τις πληροφορίες που είναι απαραίτητες για τον καθορισμό των τιμών και είναι ανά πάσα στιγμή δημόσια προσβάσιμες. Οι τιμές δεν είναι ποτέ «πολύ ψηλές ή πολύ χαμηλές», αυτό, σύμφωνα με τη θεωρία απόδοσης των αγορών, αποτελεί μια κοινή ψευδαίσθηση που μοιραζόμαστε σε μαζικό επίπεδο, βλ. Robert J. Shiller, *Irrational Exuberance*, Οξφόρδη, Princeton University Press, 2016, σελ. 195.
81. Βλ. Robert J. Shiller, *Irrational Exuberance*, Οξφόρδη, Princeton University Press, 2016, και Christian Marazzi, *E il denaro va. Esodo e rivoluzione dei mercati finanziari*, Τορίνο, Bollati Borlinghieri, 1998.
82. Βλ. Caitlin Zaloom, *Out of the Pits: Traders and Technology from Chicago to London*, Σικάγο, University of Chicago Press, 2006.

κών αγορών συμπεριλαμβάνει την υπεραξία τεστοστερόνης που παράγεται ορμονικά στο πλαίσιο της φαρμακο-πορνογραφίας, όπου σύμφωνα με μια μελέτη του Τμήματος Φυσιολογικής Ανάπτυξης στη Νευροεπιστήμη του Πανεπιστημίου του Κέμπριτζ αυξάνει τις πιθανότητες για σωστές επενδυτικές επιλογές, καθιστώντας αυτές τις μορφές αποφάσεων κυριολεκτικά εξαρτημένες από αυτήν.[83]

Δίκτυα VS δίκτυο: ο ηθικο-καλλιτεχνικός πειραματισμός

Από την οπτική γωνία των νέων τεχνολογιών το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο λειτουργεί σαν ένα δίκτυο φτιαγμένο από δίκτυα που αποτελούνται από ατομικούς κόμβους, όπως επίσης και από περιεχόμενα που δημιουργούνται με τεχνικά, πολιτισμικά, κοινωνικά και φυσιολογικά μέσα. Παράλληλα, όπως σημειώνουν οι θεωρητικοί της γνωσιακής και συν-αισθηματικής εργασίας, από τη στιγμή που τα εργαζόμενα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής δεν παράγουν αξία εξατομικευμένα, αλλά συμμετέχουν (πάντοτε) σε μια μορφή κοινωνικής συνεργασίας, η ίδια η εργασία – σε μεγάλο βαθμό – λειτουργεί σαν ένα

83. Βλ. Amanda Gardner, «Testosterone Levels Among Financial Traders Affect Performance: British Study Found Those With More of the Male Hormone in the Morning Made More Money», *HealthDay: News for Healthier Living*, 14 Απριλίου 2008, https://consumer.healthday.com/public-health-information-30/economic-status-health-news-224/testosterone-levels-among-financial-traders-affect-performance-614562.html. Σχετικά με το πως οι Μαρξιστικές έννοιες της κοινωνικής συνεργασίας παραβλέπουν τη σημασία που έχουν σε αυτή τη συζήτηση οι σωματικές σεξουαλικές ικανότητες, βλ. επίσης Paul P. Preciado, *Testo Junkie: Sex, Drugs, and Biopolitics in the Pharmacopornographic Era*, Νέα Υόρκη, The Feminist Press at CUNY, 2016.

δίκτυο, αλλά και μέσα από δίκτυα. Εάν εξετάσουμε το ζήτημα από μια Μαρξιστική οπτική, σύμφωνα με την οποία το κεφάλαιο είναι μια συγκρουσιακή κοινωνική σχέση ανάμεσα σε τάξεις, μπορούμε να πούμε ότι η ταξική πάλη διαμορφώνει τη σύνθεση των δικτύων. Στην καμπή του 21ου αιώνα, η *πάλη των δικτύων* αποτέλεσε το αντικείμενο μελέτης πολλών ερευνών, τόσο από επιστημονικές ομάδες του Αμερικανικού στρατιωτικού κατεστημένου, όσο και από προσεγγίσεις που επιδίωκαν να προτείνουν νέες μορφές πολιτικών αγώνων.[84] Για παράδειγμα, σε ένα πρόσφατο κείμενό τους οι Eugene Thacker και Alexander R. Galloway πρότειναν μια καινούργια πολιτική τακτική την οποία αποκαλούν «εκμετάλλευση» [exploit].[85] Αυτό που ονομάζουν *αγώνες πρωτοκόλλου* είναι η σύγκρουση που διεξάγεται ανάμεσα στα δίκτυα: με αυτό τον τρόπο μπαίνει στο προσκήνιο η αξία που έχουν τα τεχνικά πρωτόκολλα για τη διακυβέρνηση των δικτυωμένων χώρων. Υποστηρίζουν ότι η πολιτική αντίσταση, τόσο στα τεχνολογικά όσο και στα βιταλιστικά/βιολογικά δίκτυα, βασίζεται στο ότι πρέπει να ανακαλύπτουμε ποιες είναι οι – θεμελιώδεις – αδυναμίες και τα κενά στις υπάρχουσες μορφές τεχνολογίας για να τις εκμεταλλευτούμε. Έτσι, οι πολιτικές πρακτικές που γεννιούνται μέσα

84. Ένα παράδειγμα για το πρώτο αυτό θέμα, βλ. John Arquilla and David Ronfeldt, eds., *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy* (Santa Monica: RAND Corporation, 2001), https://www.rand.org/pubs/monograph_reports/MR1382.html. Σχετικά με τα δίκτυα που συγκρούονται με άλλα δίκτυα, βλ. Antonio Negri and Michael Hardt, *Multitude: War and Democracy in the Age of Empire*, Νέα Υόρκη, Penguin, 2005.
85. Alexander R. Galloway and Eugene Thacker, *The Exploit: A Theory of Networks*, Μινεάπολη και Λονδίνο, University of Minnesota Press, 2007, σελ. 21-22.

από τους αγώνες ανάμεσα στα δίκτυα ή στους μηχανισμούς (συναρμολόγησης) χαρακτηρίζονται, από την αδυναμία διάκρισης ανάμεσα στο οργανικό και το ανόργανο, στο τεχνολογικού και το βιολογικό, θα πρέπει επομένως να μπορούμε να αναγνωρίζουμε τις διαρροές και τα κενά στη σύνθεση των δικτύων, που προκύπτουν (μεταξύ άλλων) από αυτούς τους εμμενείς τρόπους ελέγχου που αναπτύσσουν.

> «Το πεδίο της πολιτικής αντίστασης που μπορεί να αναπτυχθεί στα βιταλιστικά δίκτυα, βασίζεται στο εάν μπορούμε να ανακαλύψουμε τα σημεία που μπορούμε να εκμεταλλευτούμε, ή για να το θέσουμε καλύτερα: αναζητήστε την αρχή της κλωστής και τραβήξτε την, εκεί ακριβώς θα βρείτε τις πολιτικές σας πρακτικές».[86]

Χωρίς να είναι απλά «πράξεις αντίστασης», προβλέπουν τις δυνατότητες μετάλλαξης: ανοίγουν ένα «παραθυράκι» για να το *εκμεταλλευτούν* [exploit].[87] Δεν υπονοούν ότι οι παραδοσιακές μορφές αγώνα είναι απαραίτητα ξεπερασμένες, υποστηρίζουν όμως ότι πρέπει να βρούμε ένα καινούργιο επίπεδο στρατηγικής για τους αγώνες μας. Οι νέες αυτές μορφές ελέγχουν (που έφεραν οι νέες τεχνολογίες) φέρουν, εγγενώς, ένα σημείο αδυναμίας που αν το εκμεταλλευτούμε θα διαμορφώσουμε ένα νέο επίπεδο αγώνα. Κάθε μεγάλος βιολογικός και τεχνολογικός μηχανισμός (συναρμολόγησης) που οργανώνεται σαν δίκτυο φέρει, αντίστοιχα, ένα τέτοιο σημείο αδυναμίας.

Προς το παρόν, η προσέγγιση αυτή εφαρμόζεται

86. Galloway and Thacker, *The Exploit*, σελ. 82.
87. *Αυτ.*, σελ. 81.

κυρίως από καλλιτεχνική σκοπιά, όπως είναι εμφανές στα παραδείγματα (ηθικο-καλλιτεχνικών) πειραματισμών που αναφέρω στη συνέχεια. Στοχεύουν στα οικονομικά δίκτυα (χρησιμοποιώντας αυτή την τακτική της «εκμετάλλευσης»), με σκοπό να προκαλέσουν ένα καταστροφικό συμβάν στο κέντρο του οποίου θα βρίσκεται στο χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Το πρώτο παράδειγμα αφορά μια καλλιτεχνική ομάδα που είναι γνωστή ως The Yes Men (αυτό είναι το ψευδώνυμο μέσα απ'το οποίο δρούσαν οι Αμερικανοί Andy Bichlbaum και Mike Bonanno, αλλά και οι ακόλουθοι/μιμητές τους) και το δεύτερο αφορά το GWEI (Google Will Eat Itself), ένα καλλιτεχνικό εγχείρημα οργανωμένο από το ubermorgen.com και τους Alessandro Ludovico και Paolo Cirio.

Η The Yes Men, μια αρκετά γνωστή ακτιβιστική ομάδα που δρούσε στο πεδίο της κουλτούρας, πειραματίζεται με πρακτικές που στοχοποιούν το δίκτυο των εταιρικών και κυβερνητικών δημόσιων σχέσεων. Αξιοποιούν αυτό που ονομάζουν «συστημικό χάος», συνθήκη που προκύπτει λόγω του ότι οι πόροι επικοινωνίας που είναι ενεργοί στα δίκτυα είναι πολυάριθμοι (που στο άρθρο του *Newsweek* ονομάζεται «ομίχλη δεδομένων») και στοχοποιούν τις «δημόσιες σχέσεις», που στα μάτια τους δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια βάναυση συγκάλυψη της κυνικής ιδεολογίας των εταιρειών και των κυβερνητικών οργανισμών. Η ομάδα άρχισε, π.χ., να δημιουργεί ιστοσελίδες που αντιγράφουν (σε βαθμό τελειότητας) τις ιστοσελίδες των οργανισμών που στοχοποιούν και προσποιούνται ότι αποτελούν μέλη αυτών των οργανισμών, άρχισαν έτσι να δέχονται διάφορες προσκλήσεις σε εκδηλώσεις, συνέδρια και

συνεντεύξεις.[88] Κάνουν δημόσιες εμφανίσεις, με τον «αέρα αυθεντίας» που εκπέμπει κάθε εκπρόσωπος αυτών των επίσημων οργανισμών (έχουν, π.χ., υποδυθεί ότι είναι εκπρόσωποι του Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου, των McDonald's, της Halliburton, της Exxon, της Dow Chemical, ακόμα και του Department of Housing and Urban Development της κυβέρνησης των ΗΠΑ), παρουσιάζοντας προτάσεις που, παρ'ότι για αρκετό κόσμο θα ήταν μάλλον σοκαριστικές, αντανακλούν το γενικό ήθος που διέπει αυτούς τους οργανισμούς. Για παράδειγμα, πρότειναν (ενώπιον ενός κοινού που αποτελούνταν από επενδυτές και λομπίστες) ότι η εκλογική ψήφος πρέπει να μπορεί να πωλείται νόμιμα και ακόμα ότι πρέπει να αναγκάσουν τους φτωχούς να τρώνε ανακυκλωμένα σκατά ανθρώπων. Η πλειονότητα των προτάσεών τους συνάντησε μια (σχετικά) ευνοϊκή αντιμετώπιση, ή τέλος πάντων δεν προκάλεσε κάποια αγανάκτηση ή σοκ στο κοινό. Στη συνέχεια, η The Yes Men δημοσιοποιεί και διαδίδει αυτές τις δημόσιες εμφανίσεις, όπως και τις αντιδράσεις του κοινού.

Το 2004, ένα άτομο από τους The Yes Men προσκλήθηκε στο BBC. Ανακοίνωσε δημόσια ότι η εταιρεία Dow Chemical θα αποζημίωνε όλους τους πληγέντες της καταστροφής στο Bhopal, πληρώνοντας συνολικά 12 εκατομμύρια δολάρια. Αυτή η ψεύτικη

88. Βλ. http://www.theyesmen.org/. Βλ. επίσης τα ντοκιμαντέρ *The Yes Men: Changing the World One Prank at the Time*, σκην. Chris Smith, Dan Ollman και Sarah Price (MGM, 2004), 1:21:39. https://www.filmsforaction.org/watch/the-yes-men/ *The Yes Men Fix the World*, σκην. Andy Birchlbaum, Mike Bonanno και Kurt Engfehr (Arte, Article Z and Renegade Pictures, 2009), 1:27:00· και το βιβλίο *The Yes Men: The True Story of the End of the World Trade Organization*, Νέα Υόρκη, The Disinformation Company, 2004.

ανακοίνωση, παρ'ότι απαντήθηκε πολύ γρήγορα από την Dow Chemicals, προκάλεσε μια πτώση της τάξης του 3,4% στις μετοχές της εταιρείας στην αγορά της Φρανκφούρτης και μια πτώση 50 σεντς στην αγορά της Νέας Υόρκης.[89] Η ομάδα The Yes Men στόχευσε στο αδύνατο σημείο αυτού του μηχανισμού (συναρμολόγησης) δημοσίων σχέσεων, ακριβώς δηλαδή σε εκείνα τα σημεία που ονομάστηκαν, από τον Kedrosky, ως «ομίχλη δεδομένων» και ως «πολλαπλασιασμός των πόρων επικοινωνίας» που παίζουν καθοριστικό ρόλο, π.χ., στον καθορισμό της αξίας των μετοχών στις χρηματοπιστωτικές αγορές. Στόχος τους, μέσα από αυτές τις προσεκτικά οργανωμένες δράσεις δεν είναι μάλλον το να προκαλέσουν μικρά σοκ στις εταιρείες (οι οποίες και ξέρουν άλλωστε να τα διαχειρίζονται μια χαρά) αλλά να καταδείξουν πόσο ευάλωτα είναι – απέναντι σε τέτοιες μορφές δράσεων – αυτοί οι μηχανισμοί (συναρμολόγησης) που καθορίζουν την αξία των χρηματοπιστωτικών μετοχών.

Ένα άλλο παράδειγμα ηθικού και καλλιτεχνικού πειραματισμού σε σχέση με τους αγώνες πρωτοκόλλου είναι το Google Will Eat Itself (GWEI), μια Ιταλο-Αυστριακή συνεργασία ανάμεσα στο ubermorgen.com και τους Alessandro Ludovico και Paolo Cirio. Το έργο ξεκίνησε το 2005 και ακολουθεί έναν πολύ απλό τρόπο λειτουργίας. Εντοπίζοντας την πηγή του κέρδους του εταιρικού προγράμματος Google «Adsense» (το οποίο προβάλλει εκατοντάδες χιλιάδες μικρές διαφημίσεις σε ιστοσελίδες ανά τον κόσμο), οι δύο καλλιτέχνες δημιούργησαν ένα μεγάλο

89. Βλ. *Cruel $12 Billion Hoax on Bhopal Victims and BBC, The Times*, 12 Απριλίου 2004, https://www.thetimes.co.uk/article/cruel-dollar12-billion-hoax-on-bhopal-victims-and-bbc-cbfc7q85zfn

αριθμό λογαριασμών στο Adsense και τους έκρυψαν σε διάφορες ιστοσελίδες. Κάθε φορά που μια χρήστρια μπαίνει σε μια απ'αυτές τις ιστοσελίδες, ενεργοποιείται ένας μηχανισμός προβαίνοντας σε μια μικροπληρωμή σε κάθε μια απ'αυτές τις ιστοσελίδες από τη Google. Μόλις συμπληρωνόταν το αναγκαίο ποσό τότε αγοράζανε μια μετοχή της Google και έτσι μέσω αυτού του έργου χρησιμοποιούσαν τη Google για να αγοράσουν τη Google.

Η πρακτική αυτή, που αποτελεί ένα είδος «τεχνολογικού κανιβαλισμού», παρουσιάστηκε ως μια κριτική του οικονομικού μοντέλου της Google, που στρεφόταν εξίσου ενάντια σ'ό,τι περιλάμβανε αυτό που οι καλλιτέχνες αποκαλούσαν ως «ψευδή καλοσύνη της εταιρείας» (όπως το διάσημο μότο «Do no evil»). Στο θεωρητικό κείμενό τους «Hack the Google self.referentialism»,[90] εξηγώντας την υπόθεση εργασίας αυτού του έργου, οι καλλιτέχνες αναφέρουν ότι η Google είναι ένας δικτάτορας που έχει το μονοπώλιο εξουσίας καθώς ελέγχει ένα μεγάλο αριθμό στρατηγικών τομέων της οικονομίας του ίντερνετ. Συγκεκριμένα, η βάση δεδομένων της Google αποτελεί έναν ιδιωτικοποιημένο πόρο τεραστίων διαστάσεων. Οι χρήστες αγνοούν με ποιο τρόπο λειτουργεί αυτή η συσσώρευση των δεδομένων, εφόσον αυτή η (σχεδόν) τέλεια μηχανή τους διατηρεί σε κατάσταση ύπνωσης, δεδομένου ότι αποδέχονται το ότι μπορούν να βγάζουν χρήματα απ'την Adsense ενώ παράλληλα συμβάλουν στην παγίωση αυτών των καινούργιων γιγάντιων μονοπωλίων:

90. Βλ. Ubermorgen.com, Ludovico and Cirio, «Hack the Google Self. referentialism», *Google Will Eat Itself*, Απρίλιος 2005, https://www.gwei.org/pages/texts/theory.html.

> Οι χρήστ(ρι)ες αποδέχονται να προβάλλουν στις σελίδες τους αυτές τις πολύ μικρές διαφημίσεις [sic] παίρνοντας σε αντάλλαγμα ένα μικρό ποσό για κάθε κλικ. Αυτή η διαδικασία ελέγχεται και προστατεύεται απέναντι σε τυχόν κατάχρησή της. Τελικά, αυτό που (πραγματικά) συμβαίνει είναι ότι η Google έχει μετατραπεί σε έναν τεράστιο μεσάζοντα. Ρουφάει τα λεφτά των διαφημιζόμενων παρέχοντας τους στοχευμένα μια μερίδα του ιστοχώρου. Κι ύστερα, δίνει όσα λεφτά περισσεύουν στις σελίδες που φιλοξενούν τις διαφημίσεις, ως αντάλλαγμα για τη συνεργασία τους. Ρουφάει ό,τι πληροφορία βρίσκεται στους ιστοχώρους (για παράδειγμα ειδήσεις, εικόνες και τιμές προϊόντων) και παρέχει αυτές τις πληροφορίες σε όσους χρήστες το ζητήσουν. Εφόσον βρίσκεται στη μέση όλης αυτής της διαδικασίας, αποτελεί το ισοζύγιο του συστήματος. Ωστόσο, δεν μιλάμε για κάποιο φυσικό σύστημα. Μιλάμε για οικονομικές συναλλαγές. Για το ποιος έχει το πάνω χέρι.[91]

Στο τέλος του κειμένου αναφέρουν ότι υπάρχει ένα παραθυράκι, μια διαρροή ή και ένα σημείο που μπορεί κανείς να εκμεταλλευτεί–όπως θα το ονόμαζαν οι Thacker και Galloway. Αν το χρησιμοποιήσουμε, τότε μπορούμε να φανερώσουμε τις ατέλειες κάθε «καλοσυνάτης δικτατορίας», όπως η Google και άλλες. «Ένας τέτοιος κολοσσός δεν απειλείται από κάποιον που είναι όμοιός του, αλλά από τα παράσιτα. Εφόσον τα παράσιτα αυξηθούν σε τέτοιο βαθμό [...] αυτό το τεχνητό βουνό–που είναι φτιαγμένο από δεδομένα–θα κατέρρεε και μαζί του θα διαλυόταν

91. Ubermorgen.com, «Hack the Google Self.referentialism».

κι αυτό το (εγγενές) ρίσκο που απειλεί να επιβάλει έναν ψηφιακό ολοκληρωτισμό».[92]

Μπορούν όντως τέτοιες ομάδες, σαν τους *Yes Men* και την *Ubermorgen*, να ανιχνεύσουν και να μπλοκάρουν τη χρηματοπιστωτική καπιταλιστική μηχανή και τους διαστροφικούς της μηχανισμούς; Δεν έχει νόημα να απευθύνουμε αυτό το ερώτημα μόνο προς αυτούς τους συγκεκριμένους ηθικο-καλλιτεχνικούς πειραματισμούς. Φαίνεται όμως ότι, ερωτήματα τέτοιου τύπου, μας διδάσκουν κάτι το ουσιώδες, με την έννοια που το θέτουν οι Galloway και Thacker. Ανιχνεύοντας και κινητοποιώντας ένα τέτοιο σημείο-εκμετάλλευσης, δίνουμε τη δυνατότητα πειραματισμού που μπορεί να επηρεάσει μια μεγάλη σειρά από αλληλένδετα συμβάντα στις νεοφιλελεύθερες κοινωνίες, εφόσον στην παρούσα ιστορική στιγμή έχει θριαμβεύσει αυτή η μορφή οικονομικής κυβερνησιμότητας που εντείνει την εκμετάλλευση και εξευτελίζει τις ζωές μας, ρημάζει τις κοινωνικές σχέσεις και φτωχαίνει την υποκειμενικότητα. Επίσης, ταυτόχρονα, δεν υπάρχει κάποιος τρόπος να μεταρρυθμίσουμε τις χρηματοπιστωτικές αγορές· η μόνη μας επιλογή είναι η υπέρβαση του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και να απεγκλωβιστούμε από την παγίδα που μας έχει στήσει.

92. *Αυτ.*

Η Προσοχή, η οικονομία και ο εγκέφαλος

«Αν μπορείς να ελέγξεις ό,τι ελκύει το ενδιαφέρον των ανθρώπων, τότε μπορείς να κατευθύνεις και την προσοχή τους»
William James

«Καταναλώνω τους καταναλωτές μου»
Grace Jones, «Εταιρικός Κανίβαλος»

«Η προσοχή είναι το conatus του εγκεφάλου»
Gabriel Tarde

Στον πρώιμο 21ο αιώνα, η έννοια της προσοχής απέκτησε κεντρικό ρόλο στη συζήτηση γύρω από τη (λεγόμενη) «νέα» ή «ψηφιακή» οικονομία, αλλά και γύρω από τις κριτικές αναλύσεις πολιτισμικών σπουδών που καταπιάνονται με την πολιτική των ψηφιακών μέσων. Οι θεωρίες που ερευνούν την οικονομία της προσοχής έχουν διευρύνει το αντικείμενο συζήτησης (που ιστορικά πρωτοεμφανίστηκε με την εποχή της νεωτερικότητας) καθώς προτείνουν ότι «η προσοχή βρίσκεται σε κατάσταση κρίσης». Στο επίκεντρο αυτής της συζήτησης έχει τεθεί, πλέον, το ζήτημα του ίντερνετ και η επίδραση που ασκεί στον «κοινωνικό εγκέφαλο» και πιο συγκεκριμένα στη γνωσιακή του υποδομή, χάρις την οποία έχει νευροπλαστική και μιμητική λειτουργία.[93] Οι θεωρίες του ίντερνετ δίνουν στην έννοια της προσοχής έναν κυρίως οικονομικό χαρακτήρα, τόσο στο πλαίσιο

93. Βλ. Jonathan Crary, *Suspensions of Perception: Attention, Spectacle and Modern Culture*, Κέμπριτζ, Μασσαχουσέττη, MIT Press, 1999.

της νεοκλασικής και mainstream οικονομικής θεωρίας, *όσο και* στο πλαίσιο θεωριών που εξετάζουν τη ψυχική δι-ατομικότητα και την κοινωνική συνεργασία στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Βλέπουμε ότι αυτό το θεωρητικό ρεύμα, που ασχολείται με την οικονομία του ίντερνετ και των ψηφιακών μέσων, μετατόπισε το κεντρικό του ερευνητικό ενδιαφέρον από την πληροφορία στην «ανθρώπινη προσοχή».[94] Παρόλο που η ίδια η πληροφορία θεωρήθηκε σαν εκείνο το ριζικά καινούργιο εμπόρευμα που αμφισβητεί τα κυρίαρχα οικονομικά μοντέλα, η προσοχή φαίνεται να επανακωδικοποιεί την οικονομία των νέων μέσων αφού την αναγκάζει να επιστρέψει σε πιο ορθόδοξες αντιλήψεις. Κεντρικό γίνεται πάλι το ζήτημα της σπάνης, από τη στιγμή που –αντίθετα από την πληροφορία– η προσοχή δεν βρίσκεται σε αφθονία και οι δυνατότητες «εστίασης» της προσοχής δεν είναι απεριόριστες. Εάν η πληροφορία είναι κάτι που υπάρχει σε αφθονία, τότε η προσοχή είναι αυτό που βρίσκεται σε σπάνη: διότι έχει εγγενή όρια που προέρχονται από τη νευροφυσιολογία της αντίληψης και από τον κοινωνικά διαθέσιμο χρόνο.

Οι οικονομολόγοι των νέων ψηφιακών μέσων ασχολήθηκαν κυρίως με το ότι στη ψηφιακή οικονομία η πληροφορία βρίσκεται σε αφθονία. Έτσι υποστήριξαν ότι η μέθοδος του οικονομικού Δαρβινισμού έφτασε σε αδιέξοδο. Από τη στιγμή που η θεωρία για την «επιβίωση του ισχυρότερου» δεν

94. Βλ. Michael Goldhaber, «The Value of Openness in an Attention Economy», *First Monday* 11, no 6, 5 Ιουνίου 2006, https://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/1334· John Perry Barlow, «The Economy of Ideas: Selling Wine Without Bottles on the Global Net», *Electronic Frontier Foundation*, 1993, https://www.eff.org/pages/selling-wine-without-bottles-economy-mind-global-net, και Kevin Kelly, *New Rules for the New Economy: 10 Radical Strategies for a Connected World*, Νέα Υόρκη, Penguin, 1999.

μπορούσε να επαληθευτεί στο καινούργιο αυτό πλαίσιο, τότε άρχισε να βγαίνει στο προσκήνιο ένα άλλο ερώτημα: με ποιό τρόπο καταφέρνει η «ζωή» να δημιουργήσει καινοτόμες διασυνδέσεις και πολλαπλασιασμούς; Αναπτύχθηκε, έτσι, μια αντίληψη που θεωρεί τη ζωή σαν κάτι το τεχνητό· γι'αυτόν τον λόγο οι επιχειρηματίες του ψηφιακού χώρου καλούνται να μάθουν πως να την αξιοποιούν και που να την κατευθύνουν, ούτως ώστε να αποσπούν υπεραξία από αυτή.[95] Στη νέα αυτή οικονομία η έννοια του *βίου* απέδρασε από την ανταγωνιστική δυναμική του Δαρβινισμού μιας και κατάφερε να ξεφύγει από τα στενά φυσικά όρια της σπάνης, η οποία υπήρξε κεντρική για την ανάπτυξη της ιδέας για την «επιβίωση του ισχυρότερου». Από τη στιγμή που απέκτησε ξανά κεντρική θέση το ζήτημα της «σπάνης», η ψηφιακή οικονομία φαίνεται να βρίσκεται σε μια διαδικασία κανονικοποίησης. Ωστόσο, φανερώνει μια ένταση ανάμεσα στην προηγούμενη, πλεονάζουσα και ευρηματική μορφή που είχε ο *βίος* της οργανικής ζωής και στον *βίο* που έχει στον πυρήνα του ένα ιδιαίτερα σωματικό όργανο, τον εγκέφαλο, ο οποίος –με παράξενο τρόπο– στερήθηκε την εφευρετικότητά του ή οποιαδήποτε δημιουργική δυνατότητα μπορεί και να είχε προηγουμένως.

Στη σχετική βιβλιογραφία, η προσοχή γίνεται κατανοητή ως ένας πόρος που βρίσκεται σε καθεστώς σπάνης, γι'αυτόν ακριβώς τον λόγο το ίντερνετ κατάφερε να ξαναγίνει ένα οικονομικό μέσο: ένα μέσο που εφαρμόζει όλα τα αξιώματα της οικονομίας της αγοράς. Βλέπουμε ότι προκειμένου να αναδειχθεί μια νέα οικονομία (με την ακριβή έννοια του όρου) είναι αναγκαίο οι πόροι της να βρίσκονται σε σπάνη.

95. Terranova, Network Culture.

Έτσι, ονομάστηκε «οικονομία της προσοχής». Κάτι τέτοιο συνέβη μιας και η προσοχή είναι ένας πόρος που βρίσκεται σε σπάνη, εφόσον «η ανθρώπινη προσοχή είναι αναγκαστικά περιορισμένη και άρα βρίσκεται σε καθεστώς σπάνης».[96] Όπως π.χ. το θέτει ο Michael Goldhaber, η «οικονομία της προσοχής» μας φανερώνει «ένα σύστημα που κατά κύριο λόγο βασίζεται στην πληρωμή, στην αγορά και στην αναζήτηση αυτού του πράγματος που είναι εγγενώς περιορισμένο και αναντικατάστατο σε σχέση με οτιδήποτε άλλο: την προσοχή των άλλων ανθρώπων».[97]

Αυτές οι προσεγγίσεις προτείνουν ότι η προσοχή βρίσκεται σε σπάνη και μπορεί να μετρηθεί με ακρίβεια, πράγμα που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δεν είναι απλώς άλλο ένα εμπόρευμα, αλλά ότι αποτελεί αντίθετα ένα είδος κεφαλαίου. Η προσοχή εντάσσεται στην αγορά και στο χρηματοπιστωτικό σύστημα (κάτι που εκτείνεται από την κυμαινόμενη αξία των ιντερνετικών επιχειρήσεων μέχρι τη συσσώρευση του «κεφαλαίου διασημότητας» που μετράται με τον αριθμό των followers ενός προφίλ στο Twitter, ή με τη μεταβολή στην αξία που αποφέρουν τα «clicks», έτσι όπως μετριούνται από προγράμματα όπως το AdSense και το AdWords της Google[98]). Οι αυτοματοποιημένες μορφές μέτρη-

96. Goldhaber, «The Value of Openness in an Attention Economy».
97. *Αυτ.*
98. Στο έργο του John McGregor Wise, η έννοια «μηχανισμοί (συναρμολόγησης και μέτρησης) της προσοχής» αποτελεί έναν εναλλακτικό τρόπο αντίληψης της προσοχής, σε σχέση με τον ορισμό που είχε δοθεί από τις θεωρίες για την οικονομία της προσοχής. Σύμφωνα με αυτές τις θεωρίες η προσοχή δεν ανάγεται απλώς στην «οπτική προσοχή», αλλά «προϋποθέτουν ένα συγκεκριμένο μοντέλο για τον ορισμό της προσοχής που θεμελιώνεται σε ένα μοντέλο για τον ορισμό του ανθρώπινου εγκεφάλου που βασίζεται στην έννοια της πληροφορίας.

σης, που λειτουργούν μέσα από τους «μηχανισμούς (συναρμολόγησης και μέτρησης) της προσοχής» των ψηφιακών μέσων (τα «click», τα «downloads», τα «likes», τα «views», τους «followers» και τα «share» των ψηφιακών αντικειμένων) την εντάσσουν σε αυτό το σύστημα, πράγμα που προκύπτει διότι η μορφή της είναι αφηρημένη. Βλέπουμε ότι έχει συγκροτηθεί μια εντελώς καινούργια βιομηχανία, που βασίζεται στην επεξεργασία και στην εξόρυξη δεδομένων· που χρησιμοποιεί διαδικασίες συλλογής των μετρήσιμων κοινωνικών ποσοτήτων, δείχνοντας μας, με σαφήνεια, πως διανέμεται κοινωνικά η προσοχή, αλλά και τον βαθμό έντασης με τον οποίο μπορούμε να εστιά-

Γι'αυτό το μοντέλο, ο εγκέφαλος δρα με τον ίδιο τρόπο που δρα ένας H/Y», στο John McGregor Wise, «Attention and Assemblage in the Clickable World» στο *Communication Matters: Materialist Approaches to Media, Mobility and Networks*, J. Packer και S. B. Crofts Wiley (επιμ.), Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 2012, σελ. 165. Η θέση του Wise διαφωνεί με αυτή την άποψη, καθώς η έννοια «μηχανισμοί της προσοχής» φανερώνει τον τρόπο «διανομής και διαμόρφωσης της προσοχής μέσω του σώματος, του εγκεφάλου, των εργαλείων και του περιβάλλοντος. Έχουμε, έτσι, ένα πεδίο της προσοχής στο οποίο η ένταση και η αξιολόγηση λειτουργούν με βάση το νόμο της βαρύτητας. [...] Αυτό το πεδίο της προσοχής δεν βασίζεται, απλά, στις αντιληπτικές ικανότητες του ατόμου, αλλά σε συσκευές οι οποίες εμπλέκουν τα σώματά μας, παράλληλα με άλλες συσκευές, που εκτελούν δραστηριότητες αναγνώρισης, καταγραφής και εστίασης, στο McGregor Wise, «Attention and Assemblage in the Clickable World» σελ. 169. Σχετικά με τον τρόπο που η προσοχή κεφαλαιοποιείται μέσα από τα «κλικ» και την «κυκλοφορία» της και πως, έπειτα, υπάγεται σε οικονομικές αξιολογήσεις μέσα από τις μηχανές αναζήτησης, βλ. John Battelle, *The Search: How Google and Its Rivals Rewrote the Rules of Business and Transformed Our Culture*, Νέα Υόρκη, Portfolio, 2005. Σχετικά με την ιδέα που υποστηρίζει ότι η Google αποτελεί ένα παράσιτο που ζει εις βάρος της *γενικής νόησης*, βλ. Matteo Pasquinelli, «Google's PageRank Algorithm: A Diagram of Cognitive Capitalism and the Rentier of the Common Intellect» στο *Deep Search*, eds. Konrad Becker, Félix Stalder, Λονδίνο, Transaction Publishers, 2009.

σουμε την προσοχή μας.

Ο George Franck επιδίωξε, ήδη από το 2009, να περιγράψει την έννοια της προσοχής ως το «νέο νόμισμα του επιχειρηματικού κόσμου», υποστηρίζοντας ότι η προσοχή συγκροτεί ένα νέο είδος κεφαλαίου (το «κεφάλαιο της προσοχής») και ότι αποτελεί επίσης ένα νέο είδος μισθού ή εισοδήματος (το «εισόδημα-προσοχής», όπως αντλείται π.χ. από τη φήμη και τη διασημότητα). Παράλληλα, η βιβλιογραφία γύρω από την κεφαλαιοποίηση της προσοχής στις αρχές της δεκαετίας του 2000 προχώρησε ακόμη περισσότερο αυτή την σκέψη.[99] Το λήμμα της Wikipedia για το attention economy βλέπουμε π.χ. ότι αναφέρεται, ήδη, σε ένα σύνολο από όρους που προτάθηκαν εκείνη την περίοδο, όπως: «συναλλαγές προσοχής» (Goldhaber), η θέσμιση καινούργιων δικαιωμάτων ιδιοκτησίας για την προσοχή και, φυσικά, η έκδοση «ομολόγων προσοχής», δηλαδή η πώληση «μικρών εγγυήσεων» που θα διασφαλίζουν ότι κάποιες μορφές πληροφορίας δεν πρόκειται να σπαταλήσουν τον χρόνο του ατόμου-παραλήπτη, που θα πληρώνεται ως χρηματική εγγύηση τη στιγμή της αποστολής»,[100] ενός email π.χ. Σε ένα σύστημα που είχε προταθεί π.χ., οι παραλήπτ(ρι)ες θα μπορούσαν «να εξαργυρώνουν τα ομόλογά τους προκειμένου να δείξουν στον αποστολέα ότι αυτό που τους έστειλε ήταν χάσιμο χρόνου, ή αντίστοιχα θα μπορούσαν να μην τα εξαργυρώσουν, πράξη που δηλώνει ότι αυτή η

99. Georg Franck, «The Economy of Attention», *Telepolis*, 7 Δεκεμβρίου 1999, https://www.heise.de/tp/features/The-Economy-of-Attention-3444929.html.
100. Βλ. Goldhaber «The Value of Openness in an Attention Economy», and Theodore Loder, Marshall Van Alstyne, and Rick Wash, «An Economic Response to Unsolicited Communication», *Advances in Economic Analysis & Policy* 6, no. 1 (Φεβρουάριος 2006), http://www.bepress.com/bejeap/advances/vol6/iss1/art2.

επικοινωνία ήταν επιθυμητή».[101]

Είναι αλήθεια ότι αυτές οι θεωρίες βρίσκονταν στο «περιθώριο» της οικονομικής θεωρίας και δεν πληρούσαν τα κριτήρια αξιοπιστίας της ακαδημαϊκής έρευνας. Παρουσιάζονταν, κυρίως, σε ιντερνετικά κείμενα και κατάφεραν, μόνο περιστασιακά, να παρέμβουν στην (τότε) τρέχουσα και φιλόδοξη αγορά των ιντερνετικών επιχειρηματικών δραστηριοτήτων, δηλαδή να τυπωθούν σε βιβλία· Παρ'όλα αυτά, από τα κείμενα αυτά διαμορφώθηκε μια ιδιαίτερη θεωρητική τάση, που παρ'όλο που ήταν κάπως εφήμερη, κατάφερε να αποδώσει γενικές ανησυχίες που απασχολούσαν αυτή τη «νέα οικονομία». Ειδικότερα, όπως το έθεσε ο Henry Jenkins στη μελέτη του για την «κουλτούρα της σύγκλισης»,[102] η έννοια της προσοχής–ως πόρος που βρίσκεται σε σπάνη–ανταποκρίνεται στις ανησυχίες που είχαν εκφράσει οι εταιρείες-κολοσσοί όταν αναγκάστηκαν να αντιμετωπίσουν το καινούργιο αυτό επικοινωνιακό καθεστώς της τεράστιας προσφοράς πληροφοριών αλλά και τον νέο τύπο καταναλωτ(ρι)ών/θεατ(ρι)ών που βρίσκονται σε μια κατάσταση περιπλάνησης, χωρίς να ακολουθούν κάποια προκαθορισμένη διαδρομή.[103]

Έτσι όπως παρουσιάζονται εδώ, η ψηφιοποίηση, η δικτύωση και το ιδιαίτερο στάτους της πληροφορίας

101. «Attention Economy», Wikipedia, n.d., πρόσβαση ανακτήθηκε στις June 30, 2022, http://en.wikipedia.org/wiki/Attention_economy.
102. [**ΣτΜ**] «Convergence culture» στο πρωτότυπο. Δύο γνωστά παραδείγματα «σύγκλισης» που φέρνει η θεωρία του Jenkins είναι το κινητό τηλέφωνο και οι πλατφόρμες, όπου αποτελούν συσκευές/πλατφόρμες που έχουν συγκλίνει ή ενοποιήσει διαδικασίες που σε προηγούμενες μορφές τεχνολογίας ήταν διαχωρισμένες, όπως είναι το τηλέφωνο και το ίντερνετ–το smartphone συγκλίνει και ενοποιεί αυτές τις διαδικασίες, όπως οι πλατφόρμες τύπου Google συγκλίνουν την αποστολή email με την αναζήτηση στην πλατφόρμα και άλλες λειτουργίες.
103. Henry Jenkins, *Convergence Culture*.

(ως αγαθού που δεν διέπεται από τους κανόνες της ανταγωνιστικότητας), δεν δημιουργούν συνθήκες ευνοϊκές για την εμφάνιση ενός νέου τρόπου παραγωγής, που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «μη-αγορά»· αλλά αντίθετα, μας υποδεικνύουν πως ανακυκλώνεται η κανονιστική οικονομία της αγοράς. Ο πλούτος της πληροφορίας καταναλώνει την προσοχή μας και τη μετατρέπει σε ένα αγαθό που βρίσκεται σε σπάνη, δημιουργώντας τις συνθήκες ένδειας που είναι απαραίτητες για την ανάδυση μίας νέας αγοράς. Η λειτουργία αυτής της νέας αγοράς βασίζεται σε ιδανικά ανεπτυγμένα εργαλεία για να μεγιστοποιείται, να αξιολογείται (αλγόριθμους, δεδομένα και στατιστικές αναλύσεις) και να υπολογίζεται (clicks, likes, shares, viewings, followers, friends, impressions, tags κ.λπ.) η εστίαση της προσοχής.

Η ένδεια της προσοχής

Στις τρέχουσες συζητήσεις (που ασχολούνται με τις οικονομικές επιπτώσεις που προκαλούν οι μεταβολές στον τομέα των τεχνολογιών της προσοχής), η έννοια της προσοχής δεν θεωρείται ότι βρίσκεται απλά σε καθεστώς «σπάνης» λόγω του περιορισμένου χαρακτήρα της, αλλά και λόγω του ότι «υποβαθμίζεται» ολοένα και περισσότερο. Αντιστρέφοντας την έννοια της εντροπίας που συναντάμε στη θεωρία της πληροφορίας, η προσοχή γίνεται μια ποσότητα που «καταναλώνεται» από την ίδια την πληροφορία, επειδή βρίσκεται σε αφθονία. Παράλληλα, ένα άλλο θεωρητικό ρεύμα ασχολήθηκε με την «κρίση»–στη δυνατότητα συγκέντρωσης–της προσοχής μας (υποκαθιστώντας τους θεωρητικούς προβληματισμούς γύρω από την ίδια την οικονομία της προσοχής). Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις οι ψηφιακές τεχνολογίες (και οι οικονομικές τους επιπτώσεις) «υποβαθμίζουν» όλο και πιο πολύ την ικανότητα συγκέντρωσης. Σε ένα άρθρο του Sam Anderson (στο τεύχος του *New York Magazine* στις 25 Μαΐου 2009) βρίσκουμε, π.χ., μια αναφορά στο έργο του «ευρυμαθούς οικονομολόγου» Herbert A. Simon, που ήδη το 1971 περιέγραφε «ιδιαίτερα περιεκτικά την εσωτερική πάλη του Νεωτερικού Ανθρώπου». Σύμφωνα με τον Anderson, η πληροφορία καταναλώνει κυριολεκτικά «την προσοχή του αποδέκτη». Όπως λέει ο Simon, «ο πλούτος της πληροφορίας φτωχαίνει την ικανότητα συγκέντρωσής μας και επίσης δημιουργεί την ανάγκη αποτελεσματικής κατανομής της προσοχής μας στα πλαίσια της υπεράφθονης πληροφορίας, που μπορεί να μας απορροφήσει τη συγκέντρωση». Σύμφωνα με τον Anderson, «(εάν ακολουθήσουμε την ορολογία και τη λογική του Simon μπορούμε να πούμε ότι) η δυνατότητα εστίασης της προσοχής μας μειώνεται όλο και πιο πολύ, παρ'ότι ζούμε στην εποχή που συμβαίνει η μεγαλύτερη έκρηξη πληροφορίας στα χρονικά».[104]

Ενώ η ποσότητα της προσοχής που αφιερώνουμε σε ένα αντικείμενο μπορεί να μετρηθεί από τα click και τα views, για να μετρήσουμε την προσοχή που σπαταλάμε θα χρειαστεί να ακολουθήσουμε μια άλλη μέθοδο. Παρ'ότι η προσοχή μπορεί να μετατραπεί σε χρήμα μέσα από τεχνικές ανάλυσης που υπολογίζουν τα δεδομένα και μεταδεδομένα που αντλούνται από την ψηφιακή διεπαφή, η ένδεια της μπορεί να μετρηθεί με βάση τις φυσιολογικές αντι-

104. Sam Anderson, «In Defense of Distraction: Twitter, Adderall, lifehacking, mindful jogging, power browsing, Obama's BlackBerry, and the benefits of overstimulation», *New York Magazine*, 15 Μαΐου, 2009, https://nymag.com/news/features/56793/.

δράσεις του εγκεφάλου στα ερεθίσματα που δέχεται και, επίσης, από τη νευροπλαστική του δυνατότητα. Όπως εξηγεί ο Anderson:

> Πριν από τη δεκαετία του 1960, μετρούσαν τη συγκέντρωση της προσοχής μέσα από τις αισθήσεις που ήταν εύκολα εποπτεύσιμες, όπως η όραση και η ακοή (όταν ακούς δύο φωνές, μία απ'το αριστερό και μια άλλη απ'το δεξί σου αυτί, τότε πόση πληροφορία απορροφά το κάθε σου αυτί;), στη συνέχεια αυτές οι πρακτικές εξελίχθηκαν στην ποζιτρονική τομογραφία [PET scans], στο ηλεκτροεγκεφαλογράφημα [EEG], στη χρήση ηλεκτροδίων και στα πειράματα με εγκεφάλους ποθήκων. Μόλις την τελευταία δεκαετία – χάρις στην πρόοδο στη νευροεπιστήμη και στη μαγνητική τομογραφία – καταφέραμε να παρακολουθήσουμε τον ανθρώπινο εγκέφαλο εν λειτουργία την ώρα που συγκεντρώνεται. Μπορούμε έτσι να δούμε με ποιο τρόπο εστιάζει συνδυαστικά προς πολλαπλές κατευθύνσεις χρησιμοποιώντας το δίκτυων των νευρώνων, όπως επίσης και τη ροή του αίματος και του οξυγόνου που δημιουργείται σ'αυτή τη διαδικασία. Πλέον έχουμε μια πλήρη εικόνα αυτών των λειτουργιών.[105]

Σ'ένα αρκετά γνωστό άρθρο του στο περιοδικό *Wired* (2009), που αργότερα εκδόθηκε σε βιβλίο, ο Nicholas Carr συνοψίζει αυτά τα ερευνητικά συμπεράσματα με ένα επιχείρημα (παρόμοιο με αυτό που διατύπωσαν οι οικονομολόγοι των ψηφιακών μέσων)

105. Anderson, «In Defense of Distraction: Twitter, Adderall, life-hacking, mindful jogging, power browsing, Obama's BlackBerry, and the benefits of overstimulation».

σχετικά με την αξία της προσοχής.[106] Παραπέμποντας σε έρευνες της νευροεπιστήμης που αξιολογούν με ποιο τρόπο εκτιθόμαστε στα ψηφιακά αντικείμενα μέσω της πειραματικής χρήσης τους, ο Carr θέτει το επιχείρημα ότι αυτού του είδους η έκθεση επανασυνδέει τις νευρωνικές οδούς του εγκεφάλου. Τα ψηφιακά μέσα επανασυνδέουν τον εγκέφαλο, καθώς οι δραστηριότητες, όπως είναι το multitasking και η παράλληλη ανάγνωση κειμένων μέσα από υπερσυνδέσμους, μεταφέρουν, τόσο σε παλιούς όσο και νέους χρήστες του ίντερνετ, τη δραστηριότητα των νευρώνων από τον ιππόκαμπο (εκεί που λαμβάνουν χώρα δραστηριότητες όπως η συγκεντρωμένη ανάπτυξη λόγου και η μακροχρόνια μνήμη) στον προμετωπιαίο λοβό (που εκτελεί επαναλαμβανόμενες πράξεις ρουτίνας και συνδέεται με τη βραχυχρόνια μνήμη). Επομένως, η έκθεση στα ψηφιακά μέσα αλλάζει τον τύπο μνήμης που χρησιμοποιεί ο ανθρώπινος εγκέφαλος κάνοντας πιο εύκολη την εκτέλεση διεργασιών ρουτίνας, μειώνοντας όμως την αποτελεσματικότητά τους και την ικανότητά μας να κατανοούμε και να αντιλαμβανόμαστε σε βάθος.[107]

Οι ικανότητες συγκέντρωσης του ανθρώπινου εγκεφάλου έχουν αμφίσημες ιδιότητες· η νευροεπιστήμη τις προσεγγίσει μέσα από την έννοια της *νευροπλαστικότητας*, για την οποία η Catherine Malabou στο αμφιλεγόμενό της δοκίμιο όπου εξετάζει τη σχέση ανάμεσα στη νευροεπιστήμη και στο πνεύμα του καπιταλισμού, γράφει ότι: «από τη στιγμή

106. Nicholas Carr, *The Shallows: What the Internet is Doing to Our Brains*, Νέα Υόρκη, W. W. Norton and Company, 2010.
107. Tony Schwartz, «Four Destructive Myths Most Companies Still Live By» στο *Harvard Business Review*, 1 Νοεμβρίου 2011, http://blogs.hbr.org/schwartz/2011/11/four-destructive-myths-most-co.html.

που όλοι οι τομείς της νευροεπιστήμης χρησιμοποιούν τη γλώσσα της, λειτουργούν με βάση το δικό της μοντέλο και ενδιαφέρονται πρωτίστως για τη λειτουργία της, μπορούμε να πούμε ότι είναι το κυρίαρχο εννοιολογικό πλαίσιο αυτών των επιστημών».[108] Σύμφωνα με τον Carr, το Δίκτυο επανασυνδέει τον εγκέφαλο ώστε να εκτελεί τις καθημερινές του ασχολίες σαν γρήγορο αυτόματο, με αποτέλεσμα όμως οι «ανώτερες» γνωσιακές του ικανότητες να φθείρονται. Επομένως, η οικονομική/πληροφορική λειτουργία του νευροπλαστικού εγκεφάλου εγκλωβίζεται σε ένα δίπολο: από τη μια, προκειμένου να συμμετέχει στην οικονομία της προσοχής πρέπει να ενσωματωθεί σε κάποιο τεχνολογικό μηχανισμό (συναρμολόγησης και μέτρησης) της προσοχής· από την άλλη, η ενσωμάτωσή του προϋποθέτει μια διαδικασία φθοράς των γνωσιακών του ικανοτήτων. Αυτή η υποκειμενικότητα μπορεί να εκτελέσει καλύτερα τις καθημερινές δουλειές ρουτίνας, ενώ έχει πιο περιορισμένη ικανότητα

108. Σύμφωνα με τη Malabou, ετυμολογικά η λέξη *πλαστικότητα* [plasticity] «προέρχεται από το ελληνικό *πλάττειν*, το mold [πλάθω] [...] και, ουσιαστικά, έχει δύο διαφορετικά νοήματα: η δυνατότητα να *αποκτάμε μορφή* (ο πλάς ονομάζεται, για παράδειγμα, «πλαστικό») και η δυνατότητα να *δίνουμε μορφή σε κάτι άλλο* (όπως στις πλαστικές τέχνες ή στην πλαστική χειρουργική). Catherine Malabou, *What Should We Do with Our Brain?*, trans. S. Rand, Νέα Υόρκη, Fordham University Press, 2008, σελ. 5. Ο καλωδιομένος εγκέφαλος, όπως περιγράφεται από τον Carr, δεν περιορίζεται σε αυτό τον διπλό ορισμό του «πλαστικού εγκεφάλου», καθώς είναι ένας *ευέλικτος εγκέφαλος* που *αποκτά τη μορφή του* καθώς εγγράφουν πάνω του οι νέες αυτές τεχνολογίες, που τον εξαναγκάζουν σε μια υπολειτουργία. Όπως το θέτει, το σύγχρονο πνεύμα του καπιταλισμού τείνει να ισοπεδώνει τη σημασία που έχει η πλαστικότητα, καθώς τη ταυτίζει (λανθασμένα) με την ευελιξία. «Να είσαι ευέλικτος σημαίνει να αποκτάς τη μορφή ή την έκφρασή σου, να μπορείς να διπλώνεις τον ίδιο σου τον εαυτό, να διπλώνεσαι χωρίς να διπλώνεις», στο Malabou, What Should We Do with Our Brain?, σελ. 13.

συλλογισμού, αναστοχασμού και παρατήρησης.[109]

Οι «επιστημόνισσες που ερευνούν τον ανθρώπινο εγκέφαλο», στις οποίες αναφέρεται ο Carr, έχουν ήδη περιγράψει τον τρόπο που οι μηχανισμοί (συναρμολόγησης και μέτρησης) της προσοχής και οι μηχανισμοί (συναρμολόγησης) του ίντερνετ έχουν *κόστος* για τον εγκέφαλο, καθώς μειώνουν την αποδοτικότητα της σκέψης:

> Το ίντερνετ είναι ένα σύστημα που λειτουργεί διακεκομμένα. Καταλαμβάνει την προσοχή μας μόνο και μόνο για να μπορέσει να την κωδικοποιήσει [...] Το κόστος που «πληρώνουμε» όταν η προσοχή μας δεν μπορεί να εστιάσει σε ένα σημείο και εναλλάσσεται ανάμεσα σε διαφορετικές δραστηριότητες αυξάνεται διαρκώς. Κάθε φορά που η προσοχή μας μεταφέρεται από ένα σημείο σε ένα άλλο, ο εγκέφαλός μας αναγκάζεται να προσανατολιστεί εκ νέου, με αποτέλεσμα να μειώνονται οι νοητικές μας ικανότητες. Αρκετές μελέτες έχουν δείξει ότι, στην εναλλαγή ανάμεσα σε δύο δραστηριότητες, το γνωσιακό μας φορτίο επιβαρύνεται τόσο ώστε να επιβραδύνεται η σκέψη μας και να αυξάνεται η πιθανότητα να παραβλέψουμε ή να παρερμηνεύσουμε μια σημαντική πληροφορία. Συνδεδεμένοι στο ίντερνετ, λόγω της συνήθειάς μας να ανοίγουμε πολλά παράθυρα, το κόστος εναλλαγής ανάμεσα σε δραστηριότητες γίνεται ακόμα πιο μεγάλο.[110]

109. Βλ. επίσης Franco Berardi, «Cognitarian Subjectivation», *e-flux journal* 20 (Νοέμβριος 2010), and Sherry Turkle, Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other, Νέα Υόρκη, Basic Books, 2011.

110. Nicholas Carr, «The Web Shatters Focus, Rewires Brains», *Wired*, Ιούνιος 2010. http://www.wired.com/magazine/2010/05/ff_nicholas_carr/all/1.

Υπ'αυτή την έννοια, η οικονομία της προσοχής φέρνει στο προσκήνιο αυτό που ο Jonathan Crary ορίζει ως εγγενή τάση της μοντέρνας ιστορίας και κουλτούρας, μια «διαρκής κρίση της προσοχής». Όπως το διατυπώνει, «η ικανότητα συγκέντρωσης αλλά και η διάσπαση της προσοχής μας εξωθούνται όλο και πολύ στα όριά τους από τη στιγμή που ο καπιταλισμός βρίσκεται σε μια διαδικασία συνεχούς αναδιάρθρωσης, παράγοντας ασταμάτητα νέα εμπορεύματα και επιταχύνοντας τη ροή μετάδοσης της πληροφορίας. Ακολουθώντας αυτή τη διαδικασία [ο ανθρώπινος εγκέφαλος] ξεπερνά τον εαυτό του και βρίσκει νέες δυνατότητες, με αποτέλεσμα να επιβάλλονται νέες μέθοδοι ελέγχου και διαχείρισης της αντίληψης».[111] Σύμφωνα με τον Crary, «η κρίση της προσοχής» εμφανίζεται στον 19ο αιώνα, εφόσον η ικανότητα συγκέντρωσης ενσωματώθηκε στους νέους μηχανισμούς (συναρμολόγησης) της παραγωγής και της κατανάλωσης του βιομηχανικού καπιταλισμού διαμορφώνοντας ένα καινούργιο υποκείμενο. Σ'αυτή την ιστορική περίοδο εντοπίζονται οι απαρχές αυτού που αποκαλεί «επανάσταση[112] των μέσων αντίληψης», που εντάσσει τις ικανότητες αντίληψης σε ένα «καθεστώς διαρκούς μετασχηματισμού, ή όπως υποστηρίχθηκε αλλού, σε ένα καθεστώς κρίσης». Όμως, όπως υποστηρίζει ο Crary, «οι ικανότητες συγκέντρωσης», ακόμη και σ'αυτή την ιστορικά πρώιμη εποχή, «μας φανερώνουν ένα υποκείμενο που δεν συμμορφώνεται μ'αυτούς τους κανόνες πειθάρχησης».[113]

Εξετάζοντας αυτές τις δύο θέσεις σχετικά με την «οικονομία της προσοχής» και την κρίση της, βλέπουμε ότι οι ικανότητες συγκέντρωσης της προσοχής ενός υποκειμένου αναδιαμορφώνονται με τέτοιο τρόπο ώστε να καθιστούν την προσοχή, αφ'ενός, σε *σπάνη*, μετατρέποντας την έτσι σε έναν *αξιοποιήσιμο οικονομικό πόρο* και αφ'ετέρου μας δείχνουν με ποιο τρόπο υποβαθμίζονται οι ικανότητες συγκέντρωσης και παράγουν ένα *φτωχοποιημένο υποκείμενο*. Από τη στιγμή που ο ανθρώπινος εγκέφαλος δεν έχει απεριόριστη πρόσβαση στους πόρους της ψηφιακής οικονομίας (σπάνη), βλέπουμε τότε ότι μπαίνει σε μια διαδικασία «κανονικοποίησης»· παράλληλα, οι γνωσιακές του ικανότητες φαίνεται ότι εξαντλούνται. Αυτή η εξάπλωση των ψηφιακών τεχνολογιών και των τεχνολογιών δικτύου οδηγούν σε μια κατάσταση που ο Bernard Stiegler ονομάζει «προλεταριοποίηση της ζωής του νου».[114]

Η συγκέντρωση της προσοχής και η μίμηση

Το «υποκείμενο της οικονομίας της προσοχής», έτσι όπως το περιγράφουν οι θεωρίες που ασχολούνται με αυτό το αντικείμενο έρευνας, βρίσκεται αντιμέτωπο με άλλη μια πρόκληση· μιας που δεν παράγεται αποκλειστικά και μόνο λόγω της έκθεσης του ατό-

111. Crary, *Suspensions of Perception*, σελ. 11.
112. *Αυτ.*
113. *Αυτ.*

114. Bernard Stiegler, *For a New Critique of Political Economy*, trans. D. Ross, Κέιμπριτζ, Polity Press, 2010, σελ. 21. Στο έργο της Jodi Dean (Dean, Blog Theory), του F. Berardi («Cognitarian Subjectivation») και εν μέρει στο έργο της Sherry Turkle (*Alone Together*), συναντάμε την ιδέα που υποστηρίζει ότι τα ψηφιακά δίκτυα προκαλούν (με κάποιο τρόπο) μια αποσύνθεση της λιβιδινικής ενέργειας και επομένως την υποβαθμίζουν γνωσιακά και πολιτικά. Σε αντίθεση με ό,τι υποστηρίζουν οι Dean και Berardi, ο Stiegler σημειώνει ότι «η ζωή του νου εντατικοποιείται με κριτικό τρόπο» και αυτό, μεταξύ άλλων, συμβαίνει από τη διεπαφή που έχουμε με τις ψηφιακές και δικτυωμένες τεχνολογίες Stiegler, *For a New Critique of Political Economy*, σελ. 21.

μου στα νέα μέσα τεχνολογίας, αλλά παράγεται, επίσης, από την τεχνοκοινωνική «σύνδεση» του εγκεφάλου. Συνεπώς, το ζήτημα αυτό δεν σχετίζεται μονάχα με την περίπτωση όπου το άτομο συσσωρεύει ή αναλώνει το περιορισμένο απόθεμα προσοχής του, αλλά ούτε και με τη διαρκή υποβάθμιση της ικανότητας συγκέντρωσης της προσοχής μας εξαιτίας της διαρκούς διασύνδεσής μας με τους «μηχανισμούς (συναρμολόγησης και μέτρησης) της προσοχής» των ψηφιακών μέσων. Αφιερώνοντας την προσοχή μας στη συμπεριφορά των άλλων ανθρώπων στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, παρατηρούμε το ενδεχόμενο μίμησης, μέσω του οποίου παράγεται και αναπαράγεται η κουλτούρα του δικτύου. Οι θεωρίες της οικονομίας της προσοχής τοποθετούν τον εγκέφαλο μέσα στο περιβάλλον των δικτύων επικοινωνίας που καθιστά κοινωνικά μετρήσιμες τις λειτουργίες του.[115]

Όταν συμμετέχουμε στους μηχανισμούς μέτρησης της προσοχής των ψηφιακών μέσων, συμμετέχουμε σε τεχνοκοινωνικές διαδικασίες που ευνοούν αντιδράσεις μίμησης, που αφορούν το πως βιώνουμε τις εικονικές εντυπώσεις των άλλων αλλά και τις πραγματικές τους δράσεις, όπως το διάβασμα και το γράψιμο, τη θέαση και την ακρόαση, την αντιγραφή και την επικόλληση, το κατέβασμα και το ανέβασμα αρχείων, τα likes, τα shares, τα follows και τα bookmarking. Η οικονομία της προσοχής είναι επομένως και οικονομία της κοινωνικοποίησης των ιδεών, των συν-αισθημάτων και των αντιλήψεων, μια οικονομία της αυτοματοποιημένης τεχνοκοινωνικής παραγωγής και συνεργασίας. Αυτές οι θεωρίες

115. Bruno Latour, "Networks, Societies, Spheres: Reflections of a Network Theorist», *International Journal of Communication* 5 (2011).

μπορούν να εξετάσουν όμως τα κοινωνικά αποτελέσματα που προκύπτουν από τους μηχανισμούς μέτρησης και υπολογισμού της προσοχής, ή μήπως το εξατομικευμένο μοντέλο που χρησιμοποιούν για να εξετάσουν τη γνωσιακότητα του εγκεφάλου δεν τους το επιτρέπει; Υπάρχει κάποιο ερευνητικό εργαλείο που τους επέτρεπε να ερευνήσουν τη «σκέψη» ως κάτι που δεν αφορά μόνο τους ανθρώπους, αλλά και τους μη-ανθρώπινους παράγοντες;

Κατά τον Charles T. Wolfe, στην καμπή του 21ου αιώνα οι νευροεπιστήμες πήραν «μια μάλλον *κοινωνική* στροφή [...] όπως φαίνεται από την εκδοτική δραστηριότητα (βιβλία, ανθολογίες) αλλά και από την κυκλοφορία περιοδικών όπως το *Social Neurosciences*, το *Social Brain*, φανερώνοντας μια τάση που είναι ενεργή μόλις τα τελευταία πέντε χρόνια. Οι θεματικές της μίμησης, της εμπάθειας και το διάβασμα-της-σκέψης, ακόμη και η ομαδική γνωσιακότητα έχουν μπει στο προσκήνιο».[116] Συγκεκριμένα, το «κοινωνικό» στην κοινωνική γνωσιακότητα «εστιάζει σε μεγάλο βαθμό στους κατοπτρικούς νευρώνες,

116. Charles T. Wolfe, «From Spinoza to the Socialist Cortex: Step Towards the Social Brain» στο Cognitive Architecture: From Biopolitics to Noopolitics. Architecture and Mind in the Age of Communication and Information, Deborah Hauptmann και Warren Neidich (επιμ.), Ρότερνταμ, 010 Publishers, 2010, σελ. 185. Όσον αφορά τη συζήτηση για τους «κατοπτρικούς νευρώνες» και για μάθηση μέσω της μίμησης στο πλαίσιο της ανθρώπινης εξέλιξης βλ. Vilayanur Ramachandran, «Mirror Neurons and Imitation Learning as the Driving Force behind 'The Great Leap Forward' in Human Evolution», *Edge*, 31 Μαΐου, 2000, https://www.edge.org/conversation/vilayanur_ramachandran-mirror-neurons-and-imitation- learning-as-the-driving-force· βλ. επίσης Patricia Churchland, Braintrust: What Neuroscience Tells Us About Morality, Πρίνστον, Princeton University Press, 2011, όπου ασκείται κριτική στις θεωρήσεις που ορίζουν την κοινωνική συνεργασία μέσα από την έννοια των «κατοπτρικών νευρόνων».

οι οποίοι αποδεικνύουν ότι μέσα στο μυαλό μας υπάρχει ένας μοναδικός τρόπος αναγνώρισης και αποκωδικοποίησης της *δράσης*, που οδηγεί εν τέλει στη μίμησή της, φανερώνοντας ότι έχουμε έναν τρόπο να κατανοούμε τις προθέσεις, τους στόχους και τις επιθυμίες των άλλων».[117] Η έννοια των κατοπτρικών νευρώνων ανοίγει, σύμφωνα με τον Wolfe, μια συζήτηση για τον τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται ο εγκέφαλος στις καινούργιες υλιστικές μορφές εξήγησης της κοινωνικής νόησης, αλλά δυστυχώς βασίζεται μονάχα σε κοινωνικοβιολογικές θεωρίες της κύριας δομής της συμπεριφοράς μας και ως επακόλουθο αντιλαμβάνεται τη νόηση μονάχα ως «Μακιαβελλική νόηση».[118] Έτσι, η ιδέα ότι η κύρια δομή του ανθρώπινου εγκεφάλου είναι χειραγωγήσιμη, λόγω της μιμητικότητας της, επανακωδικοποιεί την υποκειμενικότητα του δικτύου στη βάση της κοινωνικής του χειραγώγησης από ένα ιδιοτελές, υποκείμενο υπολογισμού που είναι επιφορτισμένο με μια «στρατηγική ορθολογικότητα».[119] Αυτή είναι, επομένως, μια κοινωνική νόηση που καθορίζεται από την ιδιοτελή ορθολογικότητα υπολογισμού του *homo oeconomicus*.[120]

117. Wolfe, «From Spinoza to the Socialist Cortex: Step Towards the Social Brain», σελ. 186.
118. Frans de Waal, *Chimpanzee Politics. Power and Sex Among Apes*, Νέα Υόρκη, Harper and Row, 1982.
119. Donna Haraway, *Primate Visions: Gender, Race and Nature in the World of Modern Science*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Routledge, 1989, σελ. 147-148.
120. Σύμφωνα με άλλες απόψεις, ωστόσο, όπως βλέπουμε στο έργο του Ramachandran που αφορά τους κατοπτρικούς νευρώνες και την ανθρώπινη εξέλιξη, ο μιμητικός χαρακτήρας που έχει η γνωσιακότητα που (βασίζεται στις αισθήσεις και) εκφράζεται μέσω των κατοπτρικών νευρώνων αποτελεί το σημείο-κλειδί για την ανάδυση της ανθρώπινης κουλτούρας, 40000 χρόνια πριν–δεδομένου ότι οι κατοπτρικοί νευρώνες είναι αυτοί που επέτρεψαν «στις ιδέες να διαδοθούν και να μεταδοθούν με γρήγορους ρυθμούς» και, έτσι, ο ανθρώπινος εγκέφαλος και η ανθρώπινη κουλτούρα συν-εξελίχθηκαν σε «υποχρεωτικώς αμοιβαία παράσιτα». Βλ. Ramachandran «Mirror Neurons and Imitation Learning as the Driving Force behind 'The Great Leap Forward' in Human Evolution», σελ. 4-5.
121. Βλ. Eugene Thacker, «Networks, Swarms, Multitudes», *Ctheory*, 18 Μαΐου, 2004, https://journals.uvic.ca/index.php/ctheory/article/view/14542/5389; Jussi Parikka, *Insect Media: An Archaeology of Animals and Technology*, Μινεάπολη, University of Minnesota Press, 2010.

Σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο, η προσοχή συσχετίζεται πλήρως με τη μίμηση ούτως ώστε να καθοριστούν οι οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν όταν συμπεριφερόμαστε σαν «κοπάδι», μιμητικά αλλά και αυτές που αφορούν στη μεταδοτικότητα της συμπεριφοράς μας στο πλαίσιο της επικοινωνίας των δικτύων.[121] Η γνωσιακή αρχιτεκτονική του νευροπλαστικού εγκεφάλου δεν αναδιαμορφώνεται απλά και μόνο προκειμένου να καταφέρει να ανταποκριθεί στα νέα μέσα, αλλά εξετάζοντας παράλληλα τις εκούσιες και ακούσιες εντυπώσεις που προκαλεί στον εγκέφαλο η μίμηση της συμπεριφοράς των άλλων βλέπουμε ότι η έννοια του ιδιοτελούς και ορθολογικού υποκειμένου μετατρέπεται σε έναν εν δυνάμει *μιμητικό κόμβο* ενός λογικού δικτύου. Αυτή η προσέγγιση φαίνεται ότι δεν δίνει την απαιτούμενη σημασία στις διαδικασίες που συγκροτούν το πεδίο του κοινωνικού, που είναι όμως κεντρικές για την παραγωγή της καινοτομίας στο πλαίσιο της θεωρίας της οικονομίας της πληροφορίας. Όταν ξέσπασε η οικονομική κρίση του 2008, κάποιες θεωρητικές εργασίες που ασχολούνταν με το πεδίο των χρηματοπιστωτικών αγορών, όπως αυτή του André Orléan, έθεσαν στο επίκεντρό τους αυτές τις μορφές συ-

μπεριφοράς που θεωρείται ότι είναι μιμητικές και μεταδοτικές, υποστηρίζοντας ότι η ιδέα ενός ορθολογικού οικονομικού δρώντος είναι πλέον αβάσιμη, μιας και η ίδια η μίμηση δύναται να παρακάμπτει την ορθολογική επιλογή.[122] Έτσι η συγκέντρωση της

122. Βλ. André Orléan, *De l'euphorie à la panique: penser la crise financière*, Παρίσι, Editions rue d'Ulm, 2009. Η ανάλυση του Orléan σχετικά με τη συμπεριφορά των οικονομικών παραγόντων έχει δεχτεί, όπως, κριτική από οικονομολόγους του μετσεργατισμού, όπως οι Andrea Fumagalli, Christian Marazzi και Carlo Vercellone. Συγκεκριμένα, ο Vercellone αναφέρεται στα έργα τριών οικονομολόγων (Stefania Vitali, James B. Glattfelder και Stefano Battiston), που εργάζονται στο Department of Management, Technology and Economics του Ομοσπονδιακού Τεχνολογικού Ινστιτούτου της Ζυρίχης, οι οποίοι έχουν ανοικοδομήσει τα «δίκτυα παγκόσμιου εταιρικού ελέγχου». Σύμφωνα με αυτές τις έρευνες «οι πολυεθνικές (ή υπερεθνικές εταιρείες) διαμορφώνουν μια δομή που αποτελείται από τεράστιες πεταλούδες-κόμβους [butterfly-nodes] και ένα μέρος του ελέγχου που ασκούν απορροφάται, κεντρικά, από θεσμούς της οικονομίας που είναι στενά συνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλο. Ο πυρήνας αυτής της δομής μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μια «οικονομική υπερ-οντότητα», όπου η ύπαρξή της αναδεικνύει καινούργια και σημαντικά ερωτήματα που μπορούν να απευθυνθούν στους ερευνητές και στους πολιτικούς» (στο Sandro Mezzadra and Antonio Negri, transl. Tiziana Terranova, «Cinque domande sulla crisi», January 15, 2012, https://publicogt.com/2012/01/15/cinco-preguntas-sobre-la-crisis/). Ο Fumagalli περιγράφει αυτά τα δίκτυα ως εγγενώς *συνωμοτικά*, ενώ ο Marazzi υποστηρίζει ότι ο πυρήνας αυτής της δομής δημιουργεί, εν γνώσει του, τη *διάθεση* της αγοράς, που είναι απαραίτητη ούτως ώστε οι επενδυτές να μπορούν να λειτουργούν *μιμητικά*, δηλαδή ως «αγέλη». Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των φάσεων «πανικού» ακόμα και αυτός ο πυρήνας δυσκολεύεται να διατηρήσει τον έλεγχό του. «Κατά τη διάρκεια των φάσεων «πανικού» [...] όταν εμφανίζονται οι *μαύροι κύκνοι* του Taleb, η ηγεσία μπαίνει σε μια περίοδο κρίσης και βάλλεται από απρόσμενα και απρόβλεπτα συμβάντα. Αυτοί οι μαύροι κύκνοι δεν ταυτίζονται, απαραίτητα, με τις οικονομικές κρίσεις [...] αλλά με τα κοινωνικά και πολιτικά συμβάντα που δεν χωράνε σε κανένα πολιτικο-οικονομικό μοντέλο. Όταν εμφανίζεται ο πανικός, ακόμα και η ίδια η ηγεσία αναστατώνεται (Christian Marazzi, όπως παραπέμπεται στο Negri and Mezzadra, «Cinque domande sulla crisi», ό.π.).

προσοχής, στο πλαίσιο ενός κοινωνικά δικτυωμένου περιβάλλοντος, μας φανερώνει το παράδοξο που βρίσκεται πίσω από το ιδιοτελές και υποκείμενο υπολογισμού, το οποίο, παράλληλα είναι και εκτεθειμένο στις δυνάμεις της μίμησης και της μετάδοσης.

Η προσοχή, η αξία, η συνεργασία

Σε ένα από τα πρώιμα έργα του με τίτλο «Για έναν επαναορισμό της έννοιας της βιοπολιτικής» [For a Redefinition of the Concept of Bio-politics], ο Maurizio Lazzarato μας καλεί να επαναξιολογήσουμε μία αρκετά γνωστή θέση του μεταεργατισμού: η οικονομία της πληροφορίας δεν απορροφά και δεν αφομοιώνει τον «εργάσιμο χρόνο», αλλά τον ίδιο τον «χρόνο της ζωής».[123] Για να μπορέσουμε να διακρίνουμε την έννοια του χρόνου μ' αυτό τον τρόπο (στην οικονομία της πληροφορίας), χρειάζεται να ορίσουμε τι είναι η «α-οργανική ζωή», δηλαδή ο «χρόνος ως δυνατότητα». Τούτος «δεν είναι ούτε ο αφηρημένος, ούτε ο μετρημένος χρόνος, αλλά ο χρόνος ως *δύναμη*, ως "πηγή διαρκούς δημιουργίας απρόβλεπτων καινοτομιών" μέσα στον οποίο "οτιδήποτε μπορεί να γίνει πραγματικότητα", όπως λέει

123. Βλ. Maurizio Lazzarato, Lavoro immateriale: Forme di vita e produzione di soggettività, Βερόνα, Ombre Corte, 1997. Η έννοια «χρόνος της ζωής» αναφέρεται στη Φουκωική θέση που υποστηρίζει ότι ο καπιταλισμός τίθεται σε λειτουργία μέσα από τεχνικές εξουσίας που θεωρούνται «πειθαρχικές» και «βιοπολιτικές». Ο Φουκώ επιχειρηματολογεί ότι οι βιοπολιτικές τεχνικές αφορούν το ανθρώπινο πλήθος, καθώς είναι βουτηγμένο μέσα σε αυτές τις διαδικασίες που σχετίζονται με τη ζωή, όπως είναι «ο θάνατος, η ζωή, η παραγωγή, η ασθένεια» ((Michel Foucault, όπως παραπέμπεται στο Lazzarato, *Lavoro immateriale*, σελ. 115).

ο Bergson».[124] Για τον Lazzarato, η οικονομία της πληροφορίας κινητοποιεί ένα νέο είδος «*χρονικού* και όχι απλά *οργανικού* βιταλισμού, που συνδέεται με το εν δυνάμει και όχι απλά με τις βιολογικές διαδικασίες».[125]

Στις αρχές του 2000, αυτή η α-οργανική μορφή ζωής απέκτησε έναν οργανικό χαρακτήρα, όπως φανερώνει η αυξανόμενη σημασία της νευροεπιστήμης, κεντρικό αντικείμενο της οποίας ήταν ο εγκέφαλος. Όπως έγραψα και προηγουμένως, η γνωσιακή αρχιτεκτονική του εγκεφάλου που οργανώνεται μέσα στα νευροφυσιολογικά όρια της ανθρώπινης προσοχής και της νευροπλαστικότητας των κυττάρων του, αλλά και της μιμητικής ικανότητας των κατοπτρικών του νευρώνων, τοποθετεί το πλαίσιο ανάπτυξης της έννοιας του οργανικού στις θεωρίες της οικονομίας της προσοχής και των μέσων δικτύωσης· η οποία ορίζει ότι ο εγκέφαλος λειτουργεί ως μια μορφή δύναμης. Στο ύστερο έργο του, σχολιάζοντας τη θεωρία του Gabriel Tarde, ο Lazzarato αναλύει την έννοια «εγκέφαλος-μνήμης» συζητώντας τον χαρακτήρα που έχει η α-οργανική ζωή. Σε αυτήν θεμελιώνεται η κριτική που ασκεί στη mainstream και στην Μαρξιστική πολιτική οικονομία, καθώς και οι δύο αυτές θεωρητικές τάσεις, σύμφωνα με τη θέση του, αδυνατούν να προσεγγίσουν την παραγωγή αξίας με όρους κοινωνικής συνεργασίας.

Ο Lazzarato χρησιμοποιεί την έννοια του εγκεφάλου από το έργο του Tarde, για να διαμορφώσει ένα θεωρητικό μοντέλο κοινωνικής συνεργασίας, δεδομένου ότι οι νευρώνες του εγκεφάλου επιτελούν τις δικές τους μοναδικές λειτουργίες μέσα στο ευρύτερο περιβάλλον της βιολογικής ζωής. Είναι τα πιο ομογενοποιημένα και τα λιγότερο εξειδικευμένα κύτταρα του σώματος, αλλά κυρίως συνδέονται το ένα με το άλλο με τρόπο που μπορούν να αλληλοεπηρεάζουν τις καταστάσεις τους ακόμα και σε μεγάλες αποστάσεις. Οι συναπτικές συνδέσεις επιτρέπουν σε αυτές τις νευρικές ίνες να ξεπερνούν την τοπικότητα των νευρώνων και να παράγουν αυτό που η Malabou αποκαλεί «γενικό τοπίο της μνήμης».[126] Επιπλέον, η έννοια του «εγκεφάλου-μνήμης» του Tarde δεν περιγράφει ένα ατομικό όργανο που ανήκει σε ένα υποκείμενο, αλλά συγκροτείται, εκ φύσεως, από μια εξωτερικότητα, αποτελώντας μια πτύχωση[127] που διασταυρώνεται και διαμορφώνεται από τις ροές που παράγονται από την κυκλοφορία των κοινωνικών κβάντα, δηλαδή των πεποιθήσεων και των επιθυμιών. Στη ψυχολογική οικονομία του Tarde, τα εγκεφαλικά κύτταρα είναι ανοικτές μονάδες που διπλώνονται και ξεδιπλώνονται σε σχέση με αυτό που βρίσκεται «έξω από αυτές»: πραγματοποιούν εκ νέου (μέσω της πτύχωσης) την «εξωτερικότητα» σε κάθε τους κίνηση.[128]

Σύμφωνα με τον Tarde, οι τεχνολογίες επικοινωνί-

124. Lazzarato, Lavoro Immateriale, σελ. 116.
125. *Αυτ.*

126. Malabou, *What Should We Do with Our Brain?*, 23.
127. [**ΣτΜ**] Στο πρωτότυπο «fold». Μια έννοια που και ο Gabriel Tarde και ο Gilles Deleuze αντλούν από τον Leibniz. Η ανάλυση του Deleuze επανακαθόρισε τη σημασία της στη σύγχρονη φιλοσοφία και ιδιαίτερα στην οντολογία. Γι'αυτό τον λόγο, στα ελληνικά, φαίνεται να έχει επικρατήσει η απόδοση «πτύχωση». Ενώ η συγκεκριμένη απόδοση καταφέρνει να διατηρήσει το γενεαλογικό πλαίσιο της έννοιας, όπως το χρησιμοποιεί η Terranova στο παρόν βιβλίο (λόγω και της σύνδεσης με τον Deleuze), επιλέγουμε να τη μεταφράζουμε, ανάλογα με το πλαίσιο, είτε ως «πτύχωση» είτε «διπλώνω», «ξεδιπλώνω» και «αναδιπλώνω». Αυτή η απόφαση βασίζεται στο ότι πολλές φορές ο όρος πτύχωση δυσκολεύει το νόημα του κειμένου.
128. Βλ. Gabriel Tarde, *Psychologie économique*, Volume 1 and 2 (1902, Charleston: Nabu Press, 2010).

ας, όπως είναι ο Τύπος, δημιουργούν αυτές τις συνθήκες όπου το κοινωνικό γνωσιακό σύστημα [socius] μοιάζει με το δίκτυο των νευρικών κυττάρων του κεντρικού νευρικού συστήματος. Οι τεχνολογίες αυτές δίνουν έναν ορισμό της υποκειμενικότητας σύμφωνα με τον οποίο αυτή ξεδιπλώνεται από τη δράση που της ασκούν εξ αποστάσεως άλλες υποκειμενικότητες και γι'αυτό τον λόγο οι συμμαχίες μας αλλά και οι ιδέες μας δεν εξαρτώνται πλέον τόσο από παραδοσιακές μορφές υποκειμενικότητας καθώς γίνονται όλο και πιο ρευστές. Η οικονομική αξία, όπως ισχυρίζεται, παράγεται σε σχέση με τις κοινωνικές, πολιτισμικές και αισθητικές αξίες, οι οποίες αποτελούν προϊόν της κοινωνικής συνεργασίας ή της εγκεφαλικής συνεργασίας και άρα ορίζεται ως «εργασία της προσοχής». Η προσοχή, που αποκαλείται αλλιώς το «conatus του εγκεφάλου», εκφράζει την επιθυμία του εγκεφάλου-μνήμης που θέλει να επιδρά και να επιδρούν πάνω του εξ αποστάσεως. Η μνήμη (ή πνεύμα, ή ψυχή) είναι μια δύναμη που δρα μέσα στον κόσμο και η εργασία της είναι πρωτίστως η εργασία της προσοχής.[129]

Αυτή ενεργοποιεί την κοινωνική συνεργασία και επομένως αποτελεί την πραγματική πηγή της παραγωγής της αξίας–είναι ένα *κοινωνικό* είδος παραγωγής που βρίσκεται διαποτισμένο από σχεσιακότητα. Εφόσον δρα από απόσταση, ο εγκέφαλος-μνήμη επιτρέπει στην αξία που παράγεται μέσω της καινοτομίας να κοινωνικοποιείται λόγω της μίμησης. Δεν επιτρέπει στο οικονομικό υποκείμενο να απορροφηθεί ανορθολογικά από εξωτερικές δυνάμεις, αλλά

129. Βλ. Maurizio Lazzarato, *Puissances de l'invention. La Psychologie économique de Gabriel Tarde contre l'économie politique* (Paris: Les Empêcheurs de penser en rond, 2002), 20.

υπαινίσσεται ότι η κοινωνικότητα είναι αυτή που δημιουργεί αξία.[130]

Οι ψυχοδυνάμεις

Ο Tarde θεωρεί θετική την εφεύρεση των μοντέρνων τεχνολογιών επικοινωνίας, στο βαθμό που ευνοούν τη συνεργασία, επεκτείνουν το εύρος της αμοιβαίας επίδρασης που ασκούν τα μοντέρνα μέσα–το οποίο έχει αυξηθεί λόγω της ύπαρξής τους–και επίσης επεκτείνουν το εύρος και την εμβέλεια που έχουν οι διαδικασίες της εφευρετικότητας και της μίμησης, καθώς συγκροτούν την ουσία της οικονομικής ζωής. Στο έργο του Bernard Stiegler, ωστόσο, αυτό που αποκαλεί ως τεχνολογία της «προσοχής» ή «ψυχοτεχνολογία», όπως είναι το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και οι ψηφιακές τεχνολογίες δεν είναι απλά μια επέκταση της δυνατότητας αμοιβαίας επίδρασης των συνδεδεμένων εγκεφάλων.[131] Επαναπροσεγγίζοντας τη φαινομενολογία του Edmund Husserl που αντιπαρατίθεται στην έμφαση που δίνει ο Lazzarato στην έννοια της «α-οργανικής ζωής» (και στη συνολική φιλοσοφία της διαφοράς του), ο Stiegler προσεγγίζει τα μοντέρνα μέσα σαν «συγκράτηση τρίτου βαθμού» [tertiary retention] ή σαν «μνημοτεχνικές τεχνολογίες» που συγκεκριμενοποιούν τους τύπους «ψυχοεξουσίας» που επιδρούν στη σχέση του εαυτού με τον εαυτό και του εαυτού με τον άλλο. Η έννοια της προσοχής θεωρείται εδώ ότι αποτελεί τη σχέση

130. Βλ. Gabriel Tarde, *The Laws of Imitation*, E. Worthington Clews (μτφρ.), Νέα Υόρκη, Henry Holt and Company, 1903.
131. Βλ. Bernard Stiegler, «Within the Limits of Capitalism, Economizing Means Taking Care», *Ars Industrialis*, 2008, https://arsindustrialis.org/node/2922.

ανάμεσα στη «συγκράτηση [στη μνήμη]» και στην «πρόκτηση [μνήμης]», δηλαδή της κίνησης που ακολουθεί η συνείδηση όταν συγκρατεί το ίχνος αυτού που μόλις έχει παρέλθει και όταν προσμένει αυτό που είναι υπό έλευση. Για τον Stiegler, στις μοντέρνες κοινωνίες η σχέση ανάμεσα στη συγκράτηση [στη μνήμη] και στην πρόκτηση διαμεσολαβείται από τις ιδιαίτερες εμφανίσεις της συγκράτησης τρίτου βαθμού [στη μνήμη] που ενυπάρχουν στα μέσα που θεωρούνται πως είναι ψυχοτεχνολογίες.

Υπό αυτό το πρίσμα, η σύγχρονη οικονομία της προσοχής καλείται να ιδωθεί σαν μια νέα στιγμή στη μακρά πορεία των μοντέρνων μέσων των ψυχικών και κοινωνικών τεχνολογιών. Ιστορικά, αυτά τα μέσα, αφομοιώνουν την ανθρώπινη προσοχή διοχετεύοντας τη μέσω της βιομηχανίας, με αποτέλεσμα να καταστρέφουν τη λιβιδινική ενέργεια. Γι'αυτό τον λόγο αποδομούνται αφ'ενός μια σειρά από μορφές γνώσης, τις οποίες αποκαλεί «σαβουάρ βιβρ» (που σχετίζονται μ' αυτό που ο Φουκώ ονομάζει «επιμέλεια εαυτού») και οι καλοί τρόποι [civility] (η φροντίδα που παρέχουμε στους άλλους, όπως ορίζει η έννοια της «φιλίας», δηλαδή η κοινωνικοποιημένη λιβιδινική ενέργεια) και αφ'ετέρου το όλον των «ψυχικών και κοινωνικών μηχανισμών (συναρμολόγησης)».[132]

Εδώ το διακύβευμα, για τον Stiegler, δεν είναι η έμπρακτη αμφισβήτηση της τεχνικής αποικιοποίησης της λιβιδινικής ενέργειας μέσω των τεχνικών, (στο βαθμό που οι τεχνικές, όπως έθετε στο *Technics and Time* (1998), σε συνέχεια του André Leroi-Gourhan, αποτελούν συγκροτητικό στοιχείο στο πλαίσιο της ανθρωπογένεσης), αλλά να εξετάσουμε τα επιζήμια

132. Stiegler, «Within the Limits of Capitalism, Economizing Means Taking Care».

αποτελέσματα της βιομηχανικής οικονομίας, στη βάση της διάκρισης ανάμεσα στην παραγωγή και κατανάλωση και στην ποιότητα της κοινωνικοποιημένης λιβιδινικής ενέργειας.[133] Εάν η οικονομία της προσοχής υποβαθμίζει την ποιότητα της λιβιδινικής ενέργειας, αυτό δεν συμβαίνει εξαιτίας των εγγενών ορίων της συγκέντρωσης των ανθρώπων ή λόγω των αναπόφευκτων αποτελεσμάτων που έχει η εισαγωγή των τεχνικών στις ζωές μας, αλλά αντίθετα οφείλεται σε αυτή τη συγκεκριμένη εννοιολόγηση και οργάνωση του οικονομικού συστήματος που παραβλέπει τη σημασία που έχει η λιβιδινική ενέργεια για τη ψυχική και κοινωνική παραγωγή.[134] Αυτή η εννοιολόγηση και οργάνωση οδηγούν σε διαδικασίες εξατομίκευσης όπου η σύνδεση της ψυχικής και κοινωνικής ζωής γίνεται άμεση, οδηγώντας έτσι σε μια καταστροφική συνθήκη όπου το βραχυπρόθεσμο ηγεμονεύει στο μακροπρόθεσμο. Η συνθήκη αυτή μπορεί να ιδωθεί ως μια νέα τραγωδία των κοινών, που προκαλεί η επιχειρηματική περίφραξη της πληροφορίας. Για τον Stiegler, οι τεχνολογίες των κοινωνικών δικτύων, όπως αυτές των κοινωνικών μέσων, παρεμβαίνουν–ακριβώς–σ'αυτό το περιβάλλον ψυχικής προλεταριοποίησης που έχουν δημιουργήσει τα μοντέρνα μέσα και οι διαφημιστικές τους τεχνικές:

> Το ζήτημα αυτό αφορά τις τεχνολογίες τιμαριθμικής αναπροσαρμογής, σχολιασμού δεδομένων, των tags [που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση του σχολιασμού] και των modelised traces (M-traces), των τεχνολογιών τύπου wiki και των

133. Βλ. επίσης Dean, *Blog Theory*.
134. Βλ. Stiegler, *For a Critique of Political Economy*.

> συνεργατικών τεχνολογιών γενικά [...] Αφότου κατέστρεψαν τα παραδοσιακά κοινωνικά δίκτυα, οι ψυχοτεχνολογίες μετατράπηκαν σε περιβάλλον και συνθήκη δικτύωσης της δι-ατομίκευσης που συγκροτεί το γραμματικό συντακτικό των νέων κοινωνικών σχέσεων.[135]

Εδώ, αξίζει να σημειωθεί ότι για τον Stiegler οι τεχνολογίες των κοινωνικών δικτύων δεν φτιάχτηκαν με σκοπό να συμβάλουν σε αυτή τη φτωχοποίηση που προκαλούν τα μοντέρνα μέσα επικοινωνίας που προωθούν τη διαφήμιση και την κατανάλωση. Αντίθετα, οι νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων που συγκροτήθηκαν μέσω των κοινωνικών δικτύων έχουν παράγει νέες συνθήκες διατοκίμευσης ικανές να οδηγήσουν σε μια ανατροπή της ηγεμονίας των μοντέρνων ψυχοτεχνολογιών. Έτσι όταν αφιερώνουμε την προσοχή μας στα κοινωνικά δίκτυα μπορούμε να επιμεληθούμε πραγματικά τους εαυτούς μας και τους άλλους με τρόπο που να ανανεώνει την εξαντλημένη λιβιδινική ενέργεια και να αναδεικνύει νέες μορφές συλλογικής οργάνωσης.

Συμπέρασμα

Εξετάζοντας την έννοια της προσοχής που συναντάμε σε αυτές τις προσεγγίσεις που κατάφεραν να την αναδείξουν, μπορούμε να δούμε ότι οι θεωρίες αυτές συνδέουν κάποια αυστηρά γνωρίσματά της με το να την ορίζουν ως μια αυστηρά μετρήσιμη οικονομική οντότητα: με όρους σπάνης (αυτή είναι μια ένδειξη ότι η «νέα» αυτή οικονομία δεν κατάφερε

135. Βλ. Stiegler, «Within the Limits of Capitalism, Economizing Means Taking Care».

να ξεπεράσει αυτή την περισσότερο ορθόδοξη και «κανονικοποιημένη» οικονομική αρχή)· με όρους φτώχειας (ως ποιοτική υποβάθμιση της προσοχής)· και με όρους μίμησης (ο βαθμός στον οποίο ο ανθρώπινος εγκέφαλος είναι ευάλωτος σε εξωτερικές δυνάμεις, ποσοτικοποιημένος μέσα από τον δείκτη διάδοσης των συμπεριφορών μέσα από τα likes, τα follows κ.λπ.). Εάν εξεταστεί από την οπτική του πωλητή ή του παρόχου (στη βάση της εταιρικής εμπορικής δραστηριότητας), τότε η προσοχή βρίσκεται σε καθεστώς σπάνης· είναι οικονομικά αποδοτική μόνο αν δεν υπάρχει σε αφθονία.[136] Οι θεωρίες για την οικονομία της προσοχής φαίνεται λοιπόν ότι εγκλωβίζονται από αυτή την «αρχή της σπάνης», εφόσον παραβλέπουν την εγγενή εφευρετικότητα που χαρακτηρίζει την υποκειμενικότητα του δικτύου. Καταλήγουν έτσι να επιστρέφουν στην ιδέα του «κοπαδιού» για να περιγράψουν την κοινωνική διασυνδεσιμότητα και εν τέλει αναθέτουν στους χρηματοπιστωτικούς μηχανισμούς (οικονομικής πρόβλεψης) την παραγωγή αξίας (εκμεταλλευόμενοι αυτή την περιορισμένη και οριοθετημένη δυνατότητα εστίασης της προσοχής αλλά και το ότι βρίσκεται σε μια «κατάσταση διαρκούς αποπροσανατολισμού»).

Παράλληλα, η κριτικής της πολιτικής οικονομίας, π.χ. του Stiegler και του Lazzarato, σκέφτεται την προσοχή σε ένα ευρύτερο πολιτικό πρόγραμμα που επιδιώκει να ξεπεράσει την υπαγωγή που επιβάλλει το κεφάλαιο (ή με τους όρους που χρησιμοποιεί το παρόν κεφάλαιο, να ξεπεράσουμε αυτή την οικονομία που ιδιοποιείται την προσοχή με σκοπό να περιορίσει την πλεονάζουσα αφθονία της πληροφορίας).

136. Βλ. Katherine Hayles, «Hyper and Deep Attention: The Generational Divide in Cognitive Modes», *Profession* 13, 2007, σελ. 187-199.

Σε αυτό το πλαίσιο η προσοχή δεν υποδεικνύει απλά τον τρόπο λειτουργίας του εγκεφάλου, ούτε αποτελεί ένα κοινό εμπόρευμα που είναι ανταλλάξιμο εφόσον βρίσκεται σε σπάνη και τέλος δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι η κύρια αιτία που φτωχαίνει και υποβαθμίζει τις γνωσιακές ικανότητες του ατόμου. Αποτελεί αντίθετα μια διαδικασία παραγωγής αξίας η οποία είναι μέρος της τεχνολογικής υποκειμενοποίησης στο πλαίσιο του Κοινού. Αυτή η διαδικασία αποτελεί μια κοινωνική εφευρετικότητα που μεταβιβάζει και διαδίδει τις κοινές μας επιθυμίες, πεποιθήσεις και συν-αισθήματα.

Σε αυτό το κεφάλαιο παρουσιάστηκαν δύο διαφορετικοί τρόποι προσέγγισης της έννοιας προσοχής, όπου η κάθε μια από αυτές υποστηρίζει ένα διαφορετικό μοντέλο που οργανώνει και κατευθύνει την ανθρώπινη προσοχή. Από τη στιγμή που οι θεωρίες της οικονομίας της προσοχής που προαναφέρθηκαν επιδιώκουν να την εντάξουν σε ένα εταιρικό και εμπορικό πλαίσιο οργάνωσης και διαχείρισης, είναι μάλλον επιτακτικό να σκεφτούμε διαφορετικές μορφές υποκειμενικότητας, όπως επίσης και διαφορετικά οικονομικά μοντέλα κοινωνικής συνεργασίας.

Τυπικές ψυχοπαθολογίες του γνωσιακού καπιταλισμού

«Κάθε μορφή ζωής ακολουθεί κάποιους κανόνες. Στο κάτω-κάτω ακόμα και η πιο παθολογική μορφή ζωής είναι ένας συγκεκριμένος τρόπος ζωής.»
Georges Canguilhem

Μια από τις πιο κεντρικές ιδέες που συναντάμε στο έργο των Deleuze και Guattari μπορεί να συμπυκνωθεί στην εξής θέση: Ο καπιταλισμός είναι παθολογικός. Όπως όλες οι κοινωνίες, είναι ταυτόχρονα ορθολογικός και ανορθολογικός. Το τιμόνι του, οι μηχανισμοί του, τα γρανάζια του, και τα συστήματα διασύνδεσής του, είναι όλα ορθολογικά και ακόμα, το «ανορθολογικό» τοποθετείται σε ένα μέρος, που είναι κι αυτό ορθολογικό. Οι διακανονισμοί της λογιστικής και της παραγωγής, η οργάνωση της παραγωγής και του γραφείου, η εκλεπτυσμένη κυβερνητική και τηλεματική του τεχνολογία, οι κανόνες, τα πρωτόκολλα, οι αγορές, οι στατιστικές αναλύσεις δεδομένων, οι μέθοδοι μέτρησης της ψηφιακής μας διεπαφής και οι κανονισμοί του διέπονται, όλα, από τον ορθό λόγο, εάν, φυσικά, αποδεχτούμε τα βασικά του αξιώματα. «Λειτουργεί όπως η θεολογία: όλα είναι ορθολογικά εάν αποδέχεσαι την αμαρτία, την άμωμο σύλληψη και την ενσάρκωση». Κάτω απ'όλα αυτά όμως κρύβεται κάτι εντελώς διαφορετικό: το παραλήρημα και η περιπλάνηση. «Το χρηματιστήριο